

MÜNDƏRİCAT

MÜNDƏRİCAT	2
GİRİŞ	4
I FƏSİL. MÜSTƏQİL DÖVLƏTLƏR BİRLİYİNİN TƏSİSİNİN HÜQUQİ- İNSTITUTSIONAL ÇƏRÇİVƏSİ	9
1.1.Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqının parçalanma prosesi.....	9
1.2.Müstəqil Dövlətlər Birliyinin təsis edilməsi.....	11
1.3.Almatı prosesi və Minsk sammiti.....	17
1.4.Müstəqil Dövlətlər Birliyinin təşkilati strukturu.....	25
II FƏSİL. MÜSTƏQİL DÖVLƏTLƏR BİRLİYİ DAXİLİNDƏ İQTİSADI İNTEQRASIYA BLOKLARININ FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF PRESPEKTİVLƏRİ	29
2.1.MDB regionunda iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirmək ehtiyacları.....	29
2.2.MDB regionunu əhatə edən iqtisadi əməkdaşlıq və inteqrasiya hərəkətləri.....	30
2.3.Avrasiya İqtisadi Birliyi.....	37
III FƏSİL. MDB DAXİLİNDƏ HƏRBİ-TƏHLÜKƏSİZLİK BLOKU: KOLLEKTİV TƏHLÜKƏSİZLİK MÜQAVİLƏSİ TƏŞKİLATI	55
3.1.Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının təsis edilməsi, məqsəd və prinsipləri, fəaliyyət dairəsi.....	56
3.2.KTMT və Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi.....	60
3.3.KTMT çərçivəsində hərbi-siyasi maraqlar və regional təhlükəsizlik məsələləri..	65
IV FƏSİL. MDB DAXİLİNDƏ YENİ ƏMƏKDAŞLIQ BLOKU: GUAM	73
4.1.GUAM-ın təsisi, strukturu, məqsəd və vəzifələri.....	73
4.2.GUAM-daxili münaqişələr.....	78
4.3.GUAM-ın beynəlxalq əməkdaşlıq əlaqələri.....	81
NƏTİCƏ	89
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	94
Xülasə	100

Резюме.....	101
Summary.....	103
Referat.....	105

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. SSRİ-nin qaçınılmaz parçalanma prosesi post-sovet coğrafiyasında keçmiş ittifaq respublikaları arasında mövcud olmuş siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni-humanitar əlaqələri qoruyub saxlamaq və davam etdirmək zəruriyyəti kimi ciddi bir problem yaratdı. Digər tərəfdən, Soyuq Müharibənin başa çatması XX əsrin sonunda regional və subregional miqyaslı bir çox təşkilatın meydana çıxması ilə müşayət olunurdu. Bu şərtlərdə, SSRİ-ni ləğv edən Rusiya, Ukrayna və Belarus Respublikalarının dövlət başçıları 1991-ci il dekabr ayının 8-də Belovejskdə imzaladıqları üçtərəfli Sazişə əsasən yeni bir dövlətlərarası Birlik – Müstəqil Dövlətlər Birliyini (MDB) təsis etdilər. “Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılmasına dair Saziş”in üzərində durduğu ən mühüm məsələ “SSRİ-nin beynəlxalq hüququn subyekti və geopolitik realıq olaraq varlığının sona çatdığı” idi.

Birliyin təsis prosesinin çox kompleks və mübahisəli xarakterinə baxmayaraq, o, qısa müddətdə müasir dünyanın siyasi və iqtisadi reallıqlarından birinə çevrildi. Bu məzmununda sonrakı illərdə bəzi əhəmiyyətli hüquqi təməllər atıldı, təşkilat daxilində iqtisadiyyat, müdafiə və xarici siyasət sahələrində çoxtərəfli əməkdaşlıq orqanları yaradıldı. MDB hazırda keçmiş SSRİ-dən 11 Respublikanı (Azərbaycan, Ermənistan, Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Rusiya Federasiyası, Tacikistan, Türkmənistan, Ukrayna, Özbəkistan) əhatə edir və Birliyin tərkibinə onların 4-ü (Estonya, Latviya, Litva, Gürcüstan) daxil deyildir.

Bununla yanaşı, Avrasiyanın Cənubi Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Şərqi Avropa kimi çox mürəkkəb siyasi iqlimi ilə seçilən regionları vahid inteqrasiya konsepsiyası altında birləşdirərək Avropa İttifaqı miqyasında bir bloka çevrilmək MDB-yə müyəssər olmadı. Yarandığı gündən etibarən MDB-də Rusiyanın əsas və aparıcı rolu, təşkilata üzv olan digər dövlətlərin Birlik daxilində hüquqlarının qeyri-bərabər olduğunu göstərirdi. Belə bir şəraitdə Azərbaycan, Ukrayna, Türkmənistan və Gürcüstan MDB-nin fəvqəlmilli status əldə etməsinə və milli dövlətlərin daxili işlərinə qarışmasına qarşı ciddi müqavimət göstərdilər. Birlik daxilində qeyri-bərabər şərait və yeni qazandıqları suverenliklərinə qarşı çox həssas olan bu dövlətlərin

müqaviməti onunla nəticələndi ki, MDB daxilində ciddi və genişmiqyaslı siyasi-iqtisadi inteqrasiya prosesləri başlamadı və Birlik daha çox ciddi qərarvermə mexanizmdən məhrum olan və ildə bir neçə dəfə toplanan dövlət və hökumət başçıları klubu kimi qaldı.

Bütün bu amillərin təsiri ilə, MDB-yə daxil olan post-sovet ölkələri daha yaxşı və bərabər şərtlərdə əməkdaşlıq edə biləcəkləri subregional bloklara yönəldilər. Birlik daxilində daxili və xarici hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni-humanitar maraqları üst-üstə düşən ölkələr MDB məkanında Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı, Gömrük Birliyi, Vahid İqtisadi Sahə, Mərkəzi Asiya Birliyi, Avrasiya İqtisadi İcması, Avrasiya İqtisadi Birliyi, GUAM kimi yeni-yeni təşkilatlarda qruplaşdılar, o cümlədən Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı kimi regionlararası təşkilatlarda da iştirak etməyə başladılar. MDB daxilində həyata keçirilən inteqrasiya məsələlərində üzv dövlətlər arasında mövcud olan maraq və mənafe fərqləri subregional miqyaslı bu bloklarda da özünü göstərdi. Belə ki, GUAM istisna olmaqla, yuxarıda qeyd edilən blokların hər birində ya başlanğıcda, ya da müəyyən müddət sonra Rusiya əsas söz sahibinə çevrildi.

MDB daxilində lap əvvəldən müstəqil xarici siyasət kursu yürütməkdə israrlı olan və Birliyin inteqrasiya məqsədlərində ciddi şəkildə şübhə ilə yanaşan Azərbaycan, Ukrayna, Gürcüstan, Türkmənistan son illərdə əsasən ikitərəfli siyasi-iqtisadi əməkdaşlıq əlaqələrinə üstünlük verirlər. Müəyyən müddət Özbəkistanın da qoşulduğu bu ölkələr qrupu Türkmənistan istisna olmaqla, 2000-ci illərin əvvəlində MDB məkanında qeyri-ənənəvi siyasi və təhlükəsizlik konsepsiyası formalaşdırmağa başladılar və GUAM adlı yeni bir subregional blok təşkil etdilər. Moldovanın da fəal iştirak etdiyi GUAM ölkələrini birləşdirən və eyni zamanda digər MDB üzvlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət məhz Avrasiya deyil, Avropa inteqrasiyasına üz tutmalarıdır. Bu baxımdan, 2008-ci il Gürcüstan Müharibəsini və son Ukrayna hadisələrini də nəzərə alsaq, GUAM bəzi qərbli analitiklər tərəfindən Rusiyanın post-sovet regionundakı siyasi-iqtisadi nüfuzuna alternativ blok kimi qiymətləndirilir.

Hal-hazırda cəryan edən qlobal geosiyası proseslər, etnik-ərazi-dini münaqişələr, qlobal miqyaslı iqtisadi və maliyyə böhranları, integrasiya ilə yanaşı özünü göstərən dezintegrasiya prosesləri, dünya nizamının yenidən qurulması cəhdləri və təkqütblü dünya modelinə qarşı ciddi müqavimətlər, subregional blokları bir daha diqqət mərkəzinə gətirməkdədir. Bu baxımdan, MDB və tərkibindəki daha kiçik miqyaslı blokların meydana çıxması və inkişaf perspektivlərinin tədqiq edilməsi, əldə ediləcək nəticələrin aktuallığı da nəzərə alınaraq, mühüm praktik əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın məqsədi. Dissertasiya işində tədqiqatın əsas məqsədi MDB daxilində meydana gələn yeni blokların inkişaf potensialı və perspektivlərinin müəyyən edilməsidir. Həmçinin, tədqiqatın digər məqsədlərinə aşağıdakı məsələlər daxildir: tədqiq edilən MDB bloklarının təsis prosesi və keçdiyi inkişaf mərhələlərini analiz edilməsi; həmin bloklara üzv dövlətlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlər və problemləri aşkarlanması; blokların hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsi; integrasiya proseslərinə mane törədən və ya pozitiv təsir edən daxili və xarici faktorların müəyyən edilməsi; o cümlədən, həmin blokların müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində rolu və gələcək inkişaf dinamikasının analizi.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. MDB daxilində yeni blokların formalaşması və inkişaf perspektivlərinin araşdırılmasına aid olan bu elmi-tədqiqat işi mühüm elmi - praktik əhəmiyyətə malikdir. Çünki Azərbaycan siyasi elmində MDB daxilində fəaliyyət göstərən subregional blokların inkişaf perspektivləri ilə bağlı elmi araşdırmalar ya çox azdır ya da hələ öyrənilmə səviyyəsindədir. Bu baxımdan, keçmiş ittifaq respublikaları arasında bərabərhüquqlu qarşılıqlı münasibətlərinin qurulmasında mövcud imkan, perspektiv və problemləri nəzərə alaraq, MDB daxilində meydana gələn blokların inkişaf perspektivlərinin araşdırılması və obyektiv qiymətləndirilməsi mühüm praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın predmeti və obyekt. MDB daxilində subregional blokların formalaşma və inkişafının başlıca istiqamətləri və siyasi-iqtisadi integrasiya proseslərində qarşılıqlı əməkdaşlıq məsələlərinin öyrənilməsi tədqiqatın obyektini

təşkil edir. Tədqiqat eyni zamanda MDB daxilində subregional inteqrasiyanın problemləri və həll yollarının analizinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

MDB daxilində subregional inteqrasiya bloklarının təsisinin əsas istiqamətləri və bu blokların siyasi, hərbi və iqtisadi inkişaf amillərinin araşdırılması elmi–tədqiqat işinin predmetini təşkil edir. Həmçinin, tədqiq edilən bloklarda üzv dövlətlərin qarşılıqlı münasibətləri, konfliktləri və problemləri, o cümlədən bütün bu faktorların onların gələcək fəaliyyət istiqamətlərinə təsiri tədqiqat işinin daxilində öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işinin strukturu aparılan tədqiqatın məqsədinə müvafiq olaraq formalaşdırılmışdır. Mövzunun quruluşu girişdən, dörd fəsildən, nəticədən, habelə araşdırma zamanı istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin yazılmasında mövzu ilə əlaqədar mövcud olan milli və xarici elmi kitablar, yerli və xarici müəlliflərin elmi məqalələri, o cümlədən konfrans materialları və internet resursları istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslı “Müstəqil Dövlətlər Birliyinin təsisinin hüquqi-institutsional çərçivəsi” adlanır. Bu fəsil Sovet İttifaqının dağılması, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin təsis edilməsinin hüquqi-müqavilə bazası və onun dəyərləndirilməsi ilə başlayır. Birinci fəsildə həmçinin, Almatı prosesi və MDB Nizamnaməsinin imzalanması prosesi analiz edilmiş, habelə Birliyin təşkilati strukturuna toxunulmuşdur.

Dissertasiya işinin ikinci fəslı “Müstəqil Dövlətlər Birliyi daxilində iqtisadi inteqrasiya bloklarının formalaşması və inkişaf perspektivləri” adlanır. Bu fəsil MDB daxilində regional iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirmək ehtiyacının tədqiqi ilə başlayır və 1990-cı illərin əvvəllərindən bu günədək region daxilində mövcud olmuş iqtisadi inteqrasiya hərəkətlərini, o cümlədən Avrasiya İqtisadi Birliyinə gedən yolda Gömrük Birliyi, Vahid İqtisadi Sahə və Avrasiya İqtisadi İcmasını dəyərləndirir. Fəslin əsas yer verdiyi mövzu, əlbəttə ki, Avrasiya İqtisadi Birliyidir. AİB-nin təsisi, təşkilati strukturu, məqsəd və vəzifələri, potensialı və ticari-iqtisadi göstəriciləri, problemləri və inkişaf perspektivləri, habelə genişlənmə imkanları dissertasiya işinin ikinci fəslində toxunulan əsas məsələlərdir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslə “MDB daxilində hərbi-təhlükəsizlik bloku: Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı” adlanır. Bu fəsildə toxunulan əsas məsələlər KTMT-nin təsis edilməsi, məqsəd və prinsipləri, fəaliyyət dairəsi, etnik-ərazi münaqişələrinə, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ konfliktinə münasibəti, təşkilat çərçivəsində Rusiya və digər region ölkələrinin hərbi-siyasi maraqları, Rusiyanın xarici siyasət strategiyası və qlobal təhlükəsizlik məsələləri, hərbi blokun gələcək inkişaf perspektivlərini əhatə edir.

Dissertasiya işinin dördüncü fəslə “MDB daxilində qeyri-ənənəvi əməkdaşlıq bloku: GUAM” adlanır. Bu fəsildə GUAM-ın təsis olunması, strukturu, məqsəd və vəzifələri, üzv dövlətlərin daxilindəki münaqişələr, təşkilatın beynəlxalq əlaqələri, GUAM-ın gələcəyində Avropa İttifaqı və Rusiya amili kimi mühüm məsələlər araşdırılıb.

Dissertasiya işi nəticə ilə tamamlanır. Nəticə hissəsində MDB daxilində başlıca subregional bloklar kimi Avropa İqtisadi Birliyinin, Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı və GUAM-ın inkişaf perspektivlərinin araşdırılmasından əldə olunmuş başlıca nəticələr yekunlaşdırılmışdır.

I FƏSİL. Müstəqil Dövlətlər Birliyinin təsisinin hüquqi-institutsional çərçivəsi

Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqının (SSRİ) quruluşunun yetmişinci ildönümünə bir il üç həftə qalmış iki beynəlxalq əhəmiyyətli hadisə baş verdi: Sovet İttifaqı rəsmi şəkildə ləğv edildi; dünya səhnəsinə beynəlxalq hüququn yeni bir subyekti – Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) çıxdı.

1.1. Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqındağılma prosesi

1980-cı illərin sonuna doğru Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqının Qərb bloku ilə girdiyi silahlanma yarışından məğlub ayrıldığı artıq hər kəsə məlum idi. Ən əsası isə, gün keçdikcə daha çox aydın olurdu ki, bu amansız yarış Sovet İttifaqının iqtisadiyyatında sağalmaz yaralar açmış və onun parçalanmasına gətirib çıxaran ən mühüm ünsürə çevrilmişdir.

Bu şərtlərdə İttifaqın rəhbərliyinə gələn Mixail Qorbaçov (1985) qarşısı alınmaz parçalanma prosesini dayandırmaq üçün yeni tədbirlər paketi irəli sürdü. Əsasən Qlasnost (Aşkarlıq) və Perestroyka (Yenidənqurma) adı ilə tarixdə qalan həmin tədbirlər paketi özündə bəzi sosial, iqtisadi və siyasi hüquqların verilməsi və buna müvafiq olaraq daha elastik rəhbərlik anlayışının mənimsənilməsi prinsipini ehtiva edirdi. Lakin bu siyasət onsuz da parçalanmaqda olan İttifaqın birliyini qoruyub saxlaya bilmədi. Əksinə, parçalanma prosesini sürətləndi¹, o cümlədən Qlasnost və Perestroykanın təmin etdiyi azadlıq mühitindən faydalanan sıxışdırılmış fikirlər daha rahat fəaliyyət göstərə biləcəkləri nisbi liberal mühitə qovuşdular.

Öz növbəsində 1988-90-cı illərin sosial-iqtisadi və etnik-milli hadisələri İttifaq daxilindəki sabit olmayan siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Belə bir şəraitdə, Qorbaçov Sovet İttifaqının bütün respublikalarına yenilənmiş ittifaq federasiyası üçün referendum çağırışı etdi və sovet liderinin bu çağırışına doqquz respublika müsbət cavab verdi. Nəticədə, 17 Mart 1991-ci ildə Rusiya SFSR, Belarus

¹Etibar Nəcəfov, "Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının xüsusiyyətləri", **Azərbaycan BU GÜN VƏ SABAH Jurnalı**, 2007, № 5, http://www.elibrary.az/docs/JURNAL/jrn2007_330j.htm (03.01.2017).

SSR, Ukrayna SSR, Qazaxıstan SSR, Qırğızıstan SSR, Tacikistan SSR, Türkmənistan SSR, Özbəkistan SSR və Azərbaycan SSR-də Sovet İttifaqının saxlanması ilə əlaqədar referendum təşkil edildi. Xalqın 80 %-nin iştirak etdiyi referenduma 76 % İttifaqın saxlanılmasına səs verdi². Digər altı respublikada isə - Estoniya, Litva, Latviya, Moldova, Gürcüstan və Ermənistan - mərkəzi hökumətlər xalqı referendumu boykot etməyə çağırtdılar. Ermənistan və Gürcüstanda referenduma iştirak səviyyəsi aşağı olduğu halda, səsverməni boykot edən digər 4 respublikada etibarlı sayıla biləcək səsvermə baş tutdu və referendum nəticələri İttifaqın saxlanması lehinə oldu. Lakin həmin respublikaların müstəqillik tərəfdarı olan hökumətləri mart referendumunu qanuni qəbul etmədilər.

1991-ci ilin aprel ayında yeni bir Saziş gündəmə gəldi. Lakin on beş respublikadan yalnız doqquzunun imzaladığı “Suveren Dövlətlər Birliyi” Sazişinin ömrü bir neçə ay çəkdi. Üzv dövlətlərin istədikləri vaxt federasiyanı tərk edə biləcəyi qeyd edilən yeni birlik nizamnaməsinə baxmayaraq, mərkəzi hökumət bir sıra qərarları ilə bazar iqtisadiyyatına doğru gedişi dayandıraraq yenidən möhkəm mərkəzi nəzarət sistemi yaratmağa çalışdı. Bu isə istehsalı və xüsusilə inzibati-amirlik sistemini daha da iflic vəziyyətə saldı. İstehsalın azalması ilə yanaşı, qiymətlər və xarici borc sürətlə artdı. Buna reaksiya olaraq, Rusiya Federasiyasının rəhbəri seçilmiş Yeltsin və Leninqradın Bələdiyyə Başçısı Sobçak mərkəzi iqtidarın səlahiyyətlərini məhdudlaşdırmaq üçün bir sıra tədbirlərə əl atdılar. Nəticədə, SSRİ-nin əsas dirəyi olan Rusiya Federasiyası üzərindəki administrativ nəzarəti qismən itirən mərkəzi hökumət getdikcə hüquqi təməldən məhrum olmağa başladı. Qorbaçov yaz aylarında yenidən liberal qanada yaxınlaşmağa çalışdı və “9+1” adlandırılan Yeni Birlik Müqaviləsinin 20 avqust tarixində imzalanması üçün səs göstərdi.

Həmin ildə habelə Sovetlər İttifaqı Kommunist Partiyasının (SİKP) idarəçi rolu götürülmüş, iyun ayında ilk çox partiyalı seçki keçirilmişdi. Bu vəziyyətdən narahat olan və İttifaqın əvvəlki kimi idarə olunmasını müdafiə edən bəzi generallar və Politbüro üzvləri Mixail Qorbaçova qarşı çevrilişə cəhd etdilər. Boris Yeltsin

² Sputnik Azərbaycan, Heç nəyi dəyişə bilməyən referendum, 17.03.2017, <https://sputnik.az/event/20170317/409428336/ssri-referendumu.html> (22 mart 2017).

tərəfindən qarşısı alınan bu çevriliş cəhdi prosesləri sürətləndirdi və İttifaqın bir neçə ay ərzində parçalanmasına gətirib çıxardı. Belə ki, çevrilişçilər məqsədlərindən dərhal imtina etsələr də, çevriliş cəhdi digər respublikalarda narahatlıq yaradaraq İttifaqdan ayrılma barədə elanlara səbəb oldu.

Ordu və təhlükəsizlik güclərindən ümid etdikləri dəstəyi ala bilməyən çevrilişçilər iki gün ərzində bütün rəhbərliyi itirdilər. Hərbi birliklərin bir qismi Moskva və Leninqradda küçəyə çıxan xalqın tərəfinə keçdi. Rusiya Federasiyasının Məclis binasında çevrilişə qarşı müqavimət göstərdiyini açıqlayan Yeltsin bütün administrativ və hərbi səlahiyyətlərin müvəqqəti olaraq Rusiya Federasiyasında cəmləşdiyini elan etdi. Çevrilişçilərin Kırımdakı yay evində saxladıkları Qorbaçovun Moskvaya geri dönüşü təmin edildi. Çevrilişin rəhbərləri həbs olundu və Qorbaçov Sovet İttifaqı Komunist Partiyası Baş Katibi vəzifəsindən istefa verdi³. Ortaya çıxan iqtidar boşluğundan yararlanan Yeltsin SİKP-nin qadağan edildiyini və partiyanın bütün mülkiyyətinin ələ keçirildiyini elan etdi. 1991-ci ilin dekabr ayının 25-də SSRİ dövlət başçısı Mixail Qorbaçov istefa verdi⁴. Ardından da Sovet İttifaqını təşkil edən respublikaların müstəqilliklərinin elanı fonunda Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqı rəsmən dağıldı.

Beləliklə, 1917-ci ildə təməlləri atılan və 1922-ci ildə qurulan Sovet İttifaqının dağılması ilə Avropa və Asiyanın siyasi xəritəsi xeyli dəyişdi – yeni müstəqil və bazar iqtisadiyyatına keçid edən dövlətlər meydana çıxdı. XX əsrin sonunun ən əhəmiyyətli hadisələrindən digəri isə SSRİ-ni ləğv edən dövlətlərin onun yerində yeni bir subregional Birlik təsis etməsi oldu.

1.2. Müstəqil Dövlətlər Birliyinin təsis edilməsi

1991-ci ilin dekabr ayında Minsk şəhəri yaxınlığında yerləşən Belovejskdə Belarus Respublikası, Rusiya Federasiyası və Ukrayna dövlət başçıları arasında baş

³ Musa Qasımlı, “Azərbaycanın müstəqilliyinin 20 ili: xarici siyasətin formalaşması (1991-2003)”, 10.09.2011, <http://anl.az/down/meqale/ayna/2011/sentyabr/198097.htm> (19.02.2017).

⁴ The New York Times, Gorbachev, Last Soviet Leader, Resigns; U.S. Recognizes Republics' Independence, 25.12.1991, <http://www.nytimes.com/learning/general/onthisday/big/1225.html#article> (15.01.2017).

tutan görüşlərin başlıca nəticəsi Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılması haqqında rəsmi sənədin (Belovejsk Müqaviləsi) imzalanması oldu⁵. Bu hadisədən əvvəl isə, artıq qeyd edildiyi kimi, Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqında böyük bir siyasi böhranı yaşanırdı. Belə ki, İttifaqa daxil olan bəzi respublikaların qəbul etdiyi müstəqillik bəyannamələri Sovet İttifaqının unitar modelinin üzərindən xətt çəkməkdə idi. Yeni Birlik Müqaviləsinin müvəffəqiyyətsizliyinə səbəb olan “avqust çevrilişi” isə SSRİ-nin parçalanmasını tamamilə qaçınılmaz etdi. Bu proseslərin fonunda İttifaqı təşkil edən respublikaların əksəriyyəti öz müstəqilliklərini elan edərək müvafiq qanuni tənzimləmələr qəbul etdilər. Litva, Latviya və Estonya⁶ isə rəsmi olaraq İttifaqdan ayrıldılar və beynəlxalq birlik tərəfindən müstəqil dövlətlər kimi tanındılar.

Həmin şərtlərdə 1991-ci ilin dekabr ayının 8-də üç Sovet Sosialist Respublikası (Belarus Respublikası, Rusiya SFSR və Ukrayna) rəhbəri tərəfindən imzalanan Deklarasiya və “Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılmasına dair Saziş” (bundan sonra həm də MDB təsis Sazişi) ilə “SSRİ-nin beynəlxalq hüququn subyekti və geopolitik realıq olaraq varlığının sona çatdığı” bəyan edildi⁷. Deklarasiyada qeyd olunurdu ki, “yeni Sovet Sazişi layihəsi üzərində danışıqlar dalana dirəndi və respublikaların Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqından de fakto çıxış prosesi və müstəqil dövlətlərin formalaşması reallığa çevrildi”⁸.

1991-ci ilin 8 dekabr tarixində Belarus Respublikası, Rusiya Federasiyası və Ukrayna Dövlət Başçıları tərəfindən imzalanan “Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılmasına dair Saziş” Preambula və 14 maddədən ibarətdir. Müqavilənin Preambulasında yazılıb:

“Biz, bundan sonra Razılığa gələn Ali Tərəflər kimi qeyd ediləcək Belarus Respublikası, Rusiya Federasiyası (RSFSR) və Ukrayna, 1922-ci ildə İttifaq

⁵ Yevqeniy Moiseev, *Pravovoy status Sodrujestva Nezavisimix Qosudarstv*, Yurist, Moskova, 1995, s. 3.

⁶ The New York Times, UPHEAVAL IN THE EAST; Party in Estonia Votes Split and Also a Delay, 25.03.1990, <http://www.nytimes.com/1990/03/26/world/upheaval-in-the-east-party-in-estonia-votes-split-and-also-a-delay.html> (05.01.2017)

⁷ Soqlaşenie o sozdanii Sodrujestva Nezavisimix Qosudarstv (“Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılmasına dair Saziş”), 8.12.1991, <http://www.cis.minsk.by/page.php?id=176> (11.01.2017)

⁸ Sergei A. Voitovich, “The Commonwealth of Independent States: An Emerging Institutional Model”, *European Journal of International Law*, cild:4, №:3, 1993, s.404, <http://www.ejil.org/pdfs/4/1/1211.pdf> (12.01.2017)

Müqaviləsini imzalayan və SSRİ-nin təsisçi dövlətləri olaraq, SSRİ-nin beynəlxalq hüquq subyekti və geopolitik realıq olaraq varlığının sona çatdığını bəyan edirik”⁹.

Sazişin 1-ci maddəsinə görə, Razılığa gələn Ali Tərəflər Müstəqil Dövlətlər Birliyini qurmuşdur. Yenə eyni Tərəflər, milliyyətləri və ya digər fərqliliklərindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlarının bərabər hüquq və azadlıqlarına zəmanət verir. Tərəflərdən hər biri milliyyətləri və ya digər fərqliliklərindən asılı olmayaraq digər Tərəfin vətəndaşlarına, eyni zamanda ölkəsində məskunlaşmış vətəndaşlığı olmayanlara, insan haqqları ilə əlaqədar hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq prinsiplərə müvafiq olaraq, siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni hüquq və azadlıqları tanımaqdadır (maddə 2).

Müqavilənin 3-cü maddəsinə görə, Razılığa gələn Ali Tərəflər ölkə sərhədləri daxilində yerləşən milli azlıqların etnik, mədəni, dil və din xüsusiyyətlərinin və mövcud unikal etno-mədəni regionların qorunmasına və inkişafına yardımçı olmaq məqsədiylə onları öz himayəsinə götürməkdədir.

Tərəflər, öz ölkə və xalqlarının siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, sağlamlıq, ətraf mühitin qorunması, elm, ticarət, ictimai və digər sahələrdə bərabər və qarşılıqlı olaraq faydalı əməkdaşlığını inkişaf etdirəcək, geniş məlumat mübadiləsinə yardımçı olacaq, qarşılıqlı öhdəçiliklərinə yaxşı niyyətlə və məqsədindən yayınmadan riayət edəcəkdirlər (maddə 4). 4-cü maddədə eyni zamanda, tərəflər arasında qeyd edilən sahələr üzrə əməkdaşlıq müqavilələrinin bağlanması ehtiyacı vurğulanmaqdadır.

Sazişə əsasən, Tərəflər bir-birinin ərazi bütövlüyünü və Birlik daxilində mövcud sərhədlərinin toxunulmazlığını tanımaqda və buna hörmət etməkdədir. Həmçinin, Birlik daxilində sərhədlərin açıq saxlanılmasına, vətəndaşların sərbəst hərəkətinə və məlumat mübadiləsinə Tərəflər zəmanət verməkdədir (maddə 5).

Birliyə üzv dövlətlər beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin, silah və hərbi xərcləri azaltmaq üçün effektiv tədbirlərin həyata keçirilməsinin təmin olunması məqsədiylə əməkdaşlıq edəcək, bütün nüvə silahlarının ləğvi, ciddi beynəlxalq nəzarət altında

⁹Soqlaşenie o sozdanii Sodrujestva Nezavisimix Qosudarstv (“Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılmasına dair Saziş”), a.g.e.

ümumi və tam tərkil-silah üçün səy göstərəcəkdirlər (maddə 6.1). Tərəflər, bir-birinin nüvəsiz bölgə və bitərəf dövlət statusuna qovuşmaq səylərinə hörmət etməkdədirlər (maddə 6.2).

Sazişə əsasən, Birliyə üzv dövlətlər ortaq hərbi-strateji sahəni, nüvə silahları üzərində tətbiq şərtləri xüsusi müqaviləylə müəyyən olunacaq vahid nəzarət da daxil olmaqla birləşmiş komandanlıq altında qorumağı və dəstəkləməyi nəzərdə tuturdular (maddə 6.3). Həmçinin, Tərəflər strateji hərbi qüvvələrin yerləşdirilməsi, funksiyalarını yerinə yetirməsi, maddi və ictimai ehtiyaclarının təmin edilməsi üçün gərəqli şərtlərə ortaq şəkildə zəmanət verməkdə, hərbi xidmət mənsublarının və onların ailələrinin ictimai təhlükəsizliyini və pensiya məsələlərində koordinasiya siyasət yürütmək öhdəçiliyini boynuna götürməkdədirlər (maddə 6.4).

Tərəflər ortaq koordinasiya institutları vasitəsilə və bərabər şərtlərdə reallaşdırılması nəzərdə tutulan müştərək fəaliyyət sahəsinə aşağıdakı məsələlərin daxil olduğunu qəbul etmişdirlər (maddə 7):

- *xarici siyasətin koordinasiyası;*
- *gömrük siyasəti sahəsində, ümumi iqtisadi məkan ilə Avropa və Avrasiya bazarlarının formalaşmasında və inkişafında əməkdaşlıq;*
- *nəqliyyat və rabitə sistemlərinin inkişaf istiqamətində əməkdaşlıq;*
- *ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində əməkdaşlıq, ekoloji təhlükəsizliyin hərtərəfli beynəlxalq sisteminin yaradılmasında iştirak etmək;*
- *miqrasiya siyasəti məsələləri;*
- *mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizə.*

Sazişin 8-ci maddəsi Çernobil qəzasının nəticələrinin minimuma endirilməsi və ortadan qaldırılması istiqamətində Tərəflərin boynuna götürdüğü səyləri birləşdirmə və koordinasiya etmə öhdəçiliyini qeyd edir. 9-cu maddə, Sazişin təfsir və tətbiqi ilə bağlı mübahisələrin əlaqədar orqanlar arasında, zəruri hallarda isə Hökumət və Dövlət Başçıları səviyyəsində danışıqlar yoluyla həll edilməsini nəzərdə tutur.

Eyni zamanda, Tərəflərdən hər biri, bir il öncədən digərlərinə məlumat verməklə, Sazişin tətbiqini tamamilə və ya qismən dayandırmaq hüququnu özündə

saxlamaqdadırlar. Bununla yanaşı, Razılığa gələn Ali Tərəflərin qarşılıqlı razılığıyla Sazişə əlavə və dəyişikliklər edilə bilər (maddə 10). Növbəti maddəyə görə, Sazişi imzaladığı andan etibarən onu imzalayan dövlətlərin ərazisində köhnə SSRİ də daxil olmaqla üçüncü dövlətlərin normaları tətbiq oluna bilməzdi (maddə 11). Bununla yanaşı, Tərəflər köhnə SSRİ-nin tərəf olduğu müqavilələrdən doğan beynəlxalq öhdəçiliklərin yerinə yetirilməsinə zəmanət verirdilər (maddə 12). Həmçinin, Saziş Tərəflərin üçüncü dövlətlərə qarşı olan öhdəçiliklərini təsir etmirdi (maddə 13). 13-cü maddəyə görə, bu Saziş keçmiş SSRİ üzvü dövlətlərin, həmçinin Sazişin məqsəd və prinsiplərini qəbul edən digər dövlətlərin qoşulması üçün açıqdır. Sazişin sonuncu, 14-cü maddəsi Birliyin koordinasiya orqanlarının mərkəzinin Minsk şəhərində yerləşəcəyini bəyan edir. Yenə həmin maddədə MDB üzvü dövlətlərin ərazisində keçmiş SSRİ orqanlarının fəaliyyətinin sona çatdığı vurğulanır. Saziş 3 fərqli dildə (belarusca, rusca, ukraynca) eyni qüvvəyə malik 3 mətn nüsxəsində imzalanmışdır¹⁰.

Hüquqi nöqteyi-nəzərdən baxdıqda, həm 8 dekabr tarixli Deklarasiyanın, həm də təsis MDB Sazişinin tələsik tərtibi və qeyri-mükəmməlliyi diqqət çəkir. Məsələn, MDB təsis Sazişinin mətnində onun qüvvəyə minməsi barədə hansısa şərt yox idi və bu çatışmamazlıq yalnız Sazişin əlavəsi olan 21 dekabr tarixli Protokolla düzəldildi. Yaxud Sazişin 11-ci maddəsi Sazişin imzalandığı andan etibarən keçmiş SSRİ də daxil olmaq üzrə üçüncü tərəfin qanunlarının imzaçı dövlətlərin ərazisində tətbiqinə icazə verməməyi nəzərdə tutur¹¹. SSRİ qanunları ilə əlaqədar belə bir qaydanın praktik olaraq tətbiq olunması yeni meydana çıxmış dövlətlərin hüquqi sistemləri ilə bağlı bəzi problemləri labüd şəkildə üzə çıxarır və qanuni varisliyin normal kursuna mane törədirdi. Başqa sözlə, MDB-nin təsis Sazişi layihələndirilərkən, siyasi mülahizələrə təsisçilərin leqal motivasiyasından daha çox üstünlük verildiyi aydın olur. Bununla belə, MDB dövlətlərinin sonrakı praktikası bəzi hallarda 11-ci maddənin istisna edildiyini göstərdi; Birlik daxilində imzalanan və qarşılıqlı əməkdaşlığı nəzərdə tutan bəzi sazişlər ümumi maraq sahəsinə aid olan bir sıra məsələləri MDB aktları və üzv dövlətlərin qanunvericiliyi ilə yanaşı, keçmiş SSRİ-

¹⁰Soqlašenje o sozdanii Sodrujestva Nezavisimix Qosudarstv ("Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılmasına dair Saziş"), a.g.e.

¹¹Voitovich, a.g.e, s.405.

nin bunlarla ziddiyyət təşkil etməyən normativ aktları ilə tənzimləməyə icazə vermişdir.

Həm beynəlxalq ümumi hüquq, həm də 1922-ci il İttifaq Müqaviləsi nöqteyi nəzərindən aydındır ki, Belarus, Rusiya və Ukrayna SSRİ-nin təsisçisi və ən güclü üzvləri olsalar belə, İttifaqın statusu ilə bağlı qəti qərar vermək üçün məhdud səlahiyyətlərə malik idilər. Əlbəttə ki, Belarus, Rusiya və Ukrayna İttifaqdan çıxmaq və müstəqil dövlətlər kimi yeni bir Birlikdə birləşmək hüququnu özlərində saxlayırdılar. Lakin beynəlxalq hüququn subyekti olan SSRİ-nin bu üç dövlət tərəfindən digər doqquz dövlətin razılığı olmadan ləğv edilməsi hüquqi aktdan daha çox siyasi akt kimi qiymətləndirilə bilər. Əgər Almatı zirvəsində digər doqquz dövlətin MDB-yə qoşulmaq qərarı olmasaydı, çox güman ki, MDB təsis Sazişi hüquqi cəhətdən yetərsiz qalardı.

“Rusiya, Belarus və Ukrayna dövlət başçılarının İttifaqa tamamilə xitam vermək hüququ var idimi?” sualına hüquq mütəxəssisləri müxtəlif cavablar vermişdirlər. V. Kudryavtsev, Y. Kalmikov və V. Yakovlevə görə, SSRİ-nin ləğvi referendum yolu ilə həyata keçirilməli idi və ya ən azından bu məsələnin həlli üçün xüsusi olaraq seçilmiş qanuni nümayəndələr qərar verməli idilər¹². Bu üsul hüquqi baxımdan daha doğru olardı. Əslində isə, oxşar referendum bütün SSRİ ərazisində 1991-ci ilin mart ayında keçirilmiş və ümumxalq səsverməsi SSRİ-nin saxlanılmasına qərar vermişdi. Buna baxmayaraq, SSRİ üzvü 11 dövlətin rəhbərlərinin MDB-yə qoşulmaq barədə siyasi qərarı müvafiq orqanlar tərəfindən təsdiq edilməmişdən əvvəl yerli xalqların əksəriyyəti tərəfindən dəstəkləndi, ardınca isə, beynəlxalq birlik tərəfindən de-fakto tanındı. Bu proses post-sovet respublikalarının Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müqaviləsi (ATƏM) və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) üzvlüyünə qəbul edilməsi ilə rəsmən təsdiqləndi. Eyni zamanda, Rusiyanın BMT və onun Təhlükəsizlik Şurasına üzvü qəbul edilməsi və SSRİ-in varisi kimi tanınması bu prosesin tərkib hissəsi idi.

¹² Fuad Hüseyinov, “Bağımsız Devletler Topluluğu'nun Oluşumunun Hukuki Boyutları”, **Ankara Universiteti Hüquq Fakültəsi Jurnalı**, cild: 52, №: 4, 2013, s.391, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/280/2544.pdf>(21.01.2017).

V. Quliyevə görə isə, SSRİ-ni təşkil edən dövlətlərin suverenliyinə İttifaqın suverenliyinə görə üstünlük tanımaq lazımdır. Çünki Sovet İttifaqını təsis edən Respublikalar 1922-ci ildə öz suverenliklərini itirməmişdilər və istər 1922-ci il Müqaviləsi, istərsə də SSRİ-nin bütün Konstitusiyaları bunu qəbul etmişdir. Bu halda, üç təsisçi dövlətin 1922-ci il tarixli SSRİ təsis Müqaviləsini ləğv etməsi bəhs edilən Müqavilənin qüvvədən düşməsi demək idi¹³.

Bütün bunlara baxmayaraq, “Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılmasına dair Saziş”də imzaçı tərəflərin öz xalqlarının ortaq tarixinə və mövcud əlaqələrinə əsaslanaraq demokratik hüquq dövlətləri qurmaq və qarşılıqlı əlaqələrini inkişaf etdirmək kimi pozitiv məqsədləri vardı. Sazişdə vurğulanan və onu hüquqi baxımdan əhəmiyyətli edən digər məqamlar bunlardır: MDB-yə üzvü dövlətlərin beynəlxalq sülhvə təhlükəsizliyin gücləndirilməsi istiqamətində, o cümlədən nüvə silahlarının ləğvi üçün, ciddi beynəlxalq nəzarət altında ümumi və tam tərki-silah üçün səy göstərəcəkləri barədə götürdüyü öhdəçilik, köhnə SSRİ-nin saziş və müqavilələrindən qaynaqlanan beynəlxalq öhdəçiliklərin yerinə yetirilməsinə dair verilən zəmanət, Birliyin ona qoşulmaq istəyən digər dövlətlər üçün açıq olması və. s.

1.3. Almatı prosesi və Minsk sammiti

Yeni bir Birlik təsis etmək məqsədiylə üç slavyanrespublikası tərəfindən MDB təsis Sazişinin imzalanması bundan az öncə müstəqilliklərini elan etmiş digər post-sovet respublikalarında narahatçılıqla qarşılandı. 1991-ci ilin 13 dekabr tarixində Aşqabadda bir araya gələn Mərkəzi Asiya respublikalarının dövlət başçıları Belarusda imzalanmış Sazişi müsbət addım kimi qiymətləndirsələr də, bu addımın gözlənilməz olduğunu vurğulamışdılar. Həmçinin, dövlət başçılarının Aşqabad bəyanatında keçmiş Sovet İttifaqı respublikalarının hamısının Birlik daxilində qəbul edilməsi nəzərdə tutulan qərarların və sənədlərin hazırlanması prosesində iştirak etmək hüququ olduğu, o cümlədən MDB təsis Sazişinə bəzi dəyişiklik və əlavələrin

¹³Hüseynov, a.g.e, s.391.

edilməsi ehtiyacı vurğulanırdı. Birliyin təsis edilməsi ilə bağlı məsələlərin müzakirə edilməsi üçün keçmiş SSRİ dövlət başçılarının iştirakı ilə yeni bir görüşün keçirilməsi də bəyanatda tələb edilmişdir¹⁴.

Aşqabad bəyanatından bir həftə sonra Almatıda zirvə görüşü təşkil olunmuşdur. SSRİ-nin yaradılmasının 69-cu il dönümü ilə üst-üstə düşən 21 dekabr (1991) tarixli Almatı sammiti SSRİ-dən MDB-yə keçiddə kritik məqamlardan biri hesab edilir. Almatıda SSRİ üzvü 11 dövlətin rəhbərləri (Gürcüstan istisna) tərəfindən imzalanan ən mühüm sənəd keçmiş MDB təsis Sazişinə Əlavə Protokol olmuşdur. Bu Protokolda Azərbaycan, Ermənistan, Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Rusiya, Tacikistan, Türkmənistan, Özbəkistan və Ukraynanın bərabərhüquqları olan Razılığa gələn Ali Tərəflər kimi Müstəqil Dövlətlər Birliyini qurduqları bəyan edilmişdir. Protokolun təsis Sazişinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğu da onu imzalayan dövlətlər tərəfindən xüsusi olaraq vurğulanmışdır. Protokol Almatı sammitində Almatı Deklarasiyasından əlavə qəbul edilən ikinci sənəd olub, yuxarıda qeyd edilən respublikaların MDB-nin təsisçisi statusunu təmin etmişdir. Sənəddə imzaçı dövlətlər üçün Birliyə qoşulmaq əvəzinə təsisçi üzvlüyün nəzərdə tutulması, Birliyin quruluş sənədinin təkcə təsis Sazişindən deyil, bu Protokol ilə Almatı Deklarasiyasından da ibarət olduğunu göstərməkdə, eyni zamanda bu üç sənədin bir yerdə qiymətləndirilməsini zəruri etməkdədir¹⁵. Bununla belə, MDB təsis Sazişinə Əlavə Protokolun yalnız ona tərəf olan dövlətlərin ratifikasiyasından sonra qüvvəyə minməsi nəzərdə tutulurdu.

Almatı sammitinin hüquqi baxımdan əhəmiyyət daşıyan digər sənədi Almatı Deklarasiyası idi. Deklarasiyada bu dəfə daha müvafiq şəkildə qeyd edilirdi ki, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılması ilə Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı öz mövcudluğunu başa çatdırır¹⁶.

¹⁴ Hüseyinov, a.g.e, s.393.

¹⁵ Fuad Hüseyinov, "MDB-nin beynəlxalq hüquqi statusu. Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri", **Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Hüquqi Araşdırmalar Şöbəsi nəşri**, Bakı, 2003, s. 60.

¹⁶ Alma-Atinskaya Deklaraçiya, 21.12.1991,

<http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1168266&subID=100063823,100063824#text> (15.02.2017)

Göründüyü kimi, SSRİ-nin dağılması hissələrə ayrılma şəklində baş verirdi və bu proses Almatı Deklarasiyası ilə tamamlanmışdır. Praktiki olaraq, bir İttifaqın mövcud olması üçün ən azından iki dövlətə ehtiyac olduğu üçün və Baltikyanı ölkələr də öz müstəqilliklərini elan edib SSRİ-dən ayrıldığına görə, Gürcüstanın təkbaşına MDB-yə qoşulmaması SSRİ-nin ləğvi baxımından nəyisə dəyişməmişdir. Başqa sözlə, Almatı Deklarasiyası SSRİ adlı dövlətin tarixin yaddaşına qarışmasını növbəti dəfə təsdiqləmişdir.

Almatı Deklarasiyasının toxunduğu əsas məqamlar aşağıdakılar idi:

- **Nə dövlət, nə də fövqəlmillə təsisat olan Birliyə** üzv dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələri bərabər əsaslarda qurulacaq koordinasiya təşkilatları vasitəsilə reallaşdırılacaqdır.
- Beynəlxalq strateji sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədiylə hərbi-strateji güclərin birləşmiş komandanlığı və nüvə silahları üzərində vahid nəzarət qorunub saxlanılacaq; tərəflər bir-birinin nüvəsiz və (və ya) tərəfsiz dövlət statusuna qovuşma istiqamətindəki söylərinə hörmət edəcəkdir.
- Müstəqil Dövlətlər Birliyi bütün üzvlərin razılığıyla, keçmiş SSRİ dövlətlərinin, eyni zamanda Birliyin məqsəd və prinsiplərini qəbul edən digər dövlətlərin qoşulması üçün açıqdır.
- Ortaq iqtisadi sahə, habelə ortaq Avropa və Avrasiya bazarlarının yaranması və inkişafı istiqamətində ediləcək əməkdaşlığa Tərəflərin bağlı qalacağı təsdiq edilmişdir¹⁷.

Deklarasiyaya görə, Birlik üzvü dövlətlər öz konstitusiyaya qaydalarına müvafiq olaraq, köhnə SSRİ-nin sənədlərindən doğan beynəlxalq öhdəçiliklərin yerinə yetirilməsinə zəmanət verir və Deklarasiyanın prinsiplərini hər hansı bir yayınma olmadan yerinə yetirmə öhdəçiliyini qəbul edirdilər.

Deklarasiya da Birliyin təsis Səzişinə Əlavə Protokol kimi 11 ölkənin dövlət başçısı tərəfindən imzalanmışdır.

¹⁷ Alma-Atinskaya Deklarasiya, 21.12.1991, a.g.e.

Almatı Deklarasiyasını hüquqi baxımdan dəyərləndirsək görərik ki, bu sənəd MDB ilə bağlı mühüm bir məsələni dəqiqləşdirmişdir. Deklarasiyada ilk növbədə MDB-nin nə dövlət, nə də dövlət-üstü təsisat olmadığı vurğulanırdı ki, bu da keçmiş SSRİ respublikaları üçün əhəmiyyətli bir məsələ idi. Belə ki, yarandığı gündən MDB daxilində iki əsas meyil - iki tendensiya meydana çıxmışdır. “Cərəyanlardan birinə Rusiyanın başçılığı ilə keçmiş İttifaqı hansısa formada, yenilənmiş şəkildə, konfederativ əsasla “mövcud olan vahid bir dövlət kimi” xilas etməyə çalışan Belorusiya, Ermənistan, Orta Asiya dövlətləri daxil idi. Bu qrupa daxil olan ölkələrin rəhbərləri (Azərbaycan da 1992-ci ilin mayına qədər – A. Mütəllibov başda olmaqla bu qrupa aid idi) öz dövlətlərinin müstəqilliyinə müəyyən mənada formal yanaşır, bu müstəqilliyi daxili idarəçilik suverenliyi kimi təsəvvür edir və beynəlxalq aləmlə müstəqil xarici siyasətə çox az meyl göstərirdilər. Elə bu ölkələrin rəhbərləri də MDB-nin Nizamnaməsinə “MDB dövlətdir və bütün üzv ölkələrin ərazisində müəyyən hakimiyyət səlahiyyətlərini həyata keçirir” müddəasını - hüquqi statusunu salmağa cəhd edirdilər”¹⁸. İkinci cəryana isə, Ukrayna rəhbərlik edir. “Onu Moldova və Gürcüstan dəstəkləyirdi. Bu ölkələr MDB-yə müstəqil dövlətlərin könüllü və bərabərhüquqlu əsasda yaratdığı hökumətlərarası qurum kimi yanaşır, ona dövlətlərin daxili və xarici siyasətinə müdaxilə hüququnun verilməsini qeyri-mümkün sayır, qurumun yalnız müstəqil ölkələr arasında iqtisadi, siyasi, sosial-mədəni əməkdaşlığa şərait yaradan bir subyekt rolunu icra etməsini təkid edirdilər”¹⁹. Bu iki tendensiyanın qarşılaşması fonunda MDB-nin dövlət və ya fəvqəlmillə təsisat olmadığı və üzv dövlətlərin daxilində hakimiyyət səlahiyyətləri həyata keçirə bilməyəcəyi barədə razılığın Deklarasiyada qeyd edilməsi yeni müstəqillik qazanmış dövlətlərin gələcək suverenlikləri və xarici siyasəti baxımından çox əhəmiyyətli qərar idi.

Almatıda MDB-nin institusional çərçivəsinin formalaşdırılması istiqamətində qəbul edilən digər vacib qərarlar isə bunlar idi:

¹⁸ Əli Həsənov, *Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti*, “Azərbaycan” nəşriyyatı, Bakı, 2005, s.516.

¹⁹Həsənov, 2005 , a.g.e, s.516.

- Dövlət Başçıları Şurası (MDB-nin ən ali orqanı) və Hökumət Başçıları Şurasının yaradılmasını təmin etmək məqsədiylə MDB koordinasiya orqanları haqqında Saziş. Məlum olduğu kimi, hər hansı bir beynəlxalq təşkilat müvafiq orqanları olmadan funksiyalarını normal yerinə yetirə bilməz. Bu səbəbdən ortaq maraq sahələrinə aid məsələlərdə Birlik ölkələri arasında koordinasiyanı təmin etmək üçün iki başlıca orqanın qurulması nəzərdə tutuldu: Dövlət Başçıları Şurası və Hökumət Başçıları Şurası. Bu orqanlar haqqında saziş Almatı zirvəsində imzalandı.
- Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvlüyü də daxil olmaqla BMT-nin və digər beynəlxalq təşkilatların üzvü kimi Rusiyanın SSRİ varisliyinə dəstək vermək haqqında MDB Dövlət Başçıları Şurasının qərarı. Eyni zamanda, BMT və digər təşkilatlara tam üzvlük məsələlərinin həllində MDB-nin digər üzvlərinə dəstək vermək²⁰.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Almatı sammitindən sonra MDB-nin təsisçi üzvlərinin sayı üçdən on birə çıxdığı üçün, MDB-nin təsis tarixi də bir deyil, iki tarixdir: 8 dekabr 1991-ci il və 21 dekabr 1991-ci il. Buna müvafiq olaraq, MDB-nin təsis sənədlərinin üç ayrı sənəddən ibarət olduğunu qeyd etmək lazımdır: 8 dekabr 1991-ci il tarixli Belovejsk Sazişi, 21 dekabr 1991-ci il tarixli Protokol və Deklarasiyası. Hüquq ədəbiyyatında bu üç sənəd arasında (Saziş, Protokol, Deklarasiya) forma və xarakter baxımdan fərqlər vardır. Məsələn, Sazişin onu imzalayan dövlətlər tərəfindən təsdiqlənməsinə ehtiyac olduğu halda, Deklarasiyasının yalnız imzalanması kifayətdir. Buna baxmayaraq, MDB nümunəsində, bəhs edilən sənədlər bütövlük ərz etməkdədir. Həm MDB təsis Sazişində, həm ona Əlavə Protokolda, həm də Almatı Deklarasiyasında çoxlu sayda ortaq maddə vardır və sənədlərin hər biri Birliyin quruluş prinsiplərini əks etdirir. Bu səbəbdən bəhs edilən sənədləri birlikdə “təsis sənədləri” kimi qiymətləndirmək daha doğru olar.

²⁰Voitovich, a.g.e, s.406.

MDB-nin formalaşmasının ilkin mərhələsini ümumi şəkildə nəzərdən keçirdikdə, təsisatçıların uzun müddətli planlara malik olmadığı və buna görə də prosesə ehtiyatlı yanaşdığı görünür. Bunu başlanğıcda şəfəf hüquqi təməli olmayan MDB institusional strukturuna münasibətində də görmək mümkündür. Yeni meydana çıxmış müstəqil dövlətlər - Azərbaycan, Türkmənistan, Moldova və Ukrayna Sovet İttifaqının mərkəzi idarəçilik təcrübəsini unutmamışdılar və özlərinin çox yeni olan suverenliklərinə təhlükə yaradacaq hər hansı bir güclü institutun yaranmasına tamamilə həvəssiz idilər. Bunun müqabilində onlar daha çox keçmiş SSRİ üzvləri arasında mövcud olan və həllini gözləyən iqtisadi çətinliklərin həll edilməsində maraqlı idilər. Buna müvafiq olaraq, MDB-nin birinci ilində iqtisadi, hərbi, ekoloji və digər sahələri əhatə edən 200-dən çox razılaşma meydana çıxmışdır. Lakin kəmiyyət keyfiyyətə çevrilmədi. Çünki MDB daxilində qəbul edilən qərarların çoxu üzv dövlətlər arasında artan ixtilaflar üzündən işləmirdi. Bu da öz növbəsində bəzi üzvlər arasındakı inamsızlığı artırırdı. Nəticədə MDB üzvləri çoxtərəfli əməkdaşlıqdan daha çox iki tərəfli müqavilələrə üstünlük verməyə başladılar və ya 1993-cü ilin yanvarında yaradılan Mərkəzi Asiya ümumi bazarı kimi daha kompakt subregional birliklərə üz tutdular²¹.

Lakin İttifaqdan yeni çıxmış MDB üzvlərinin yaşadığı iqtisadi çətinliklər onları qorxu və ümitsizliklərini bir kənara qoyaraq, Birliyi inkişaf etdirmək üçün yeni səylər göstərməyə məcbur etdi. MDB-nin aktiv dəstəkçiləri olan Rusiya və Qazaxıstan bu məqsədlə ümidlərini Minsk sammitinin gündəmində olan əsas məsələyə - MDB Nizamnaməsinə yönəlmişdilər. Birliyin Nizamnaməsinin hazırlanması və qəbul edilməsi MDB-nin möhkəmləndirilməsi üçün mühüm addım olmalı idi. Birliyin fəaliyyətinin hüquqi çərçivəsini tam olaraq təşkil edəcək Nizamnamənin hazırlanması məsələsinin gündəmə gətirilməsi 15 may 1992-ci il tarixli Daşkənd sammitində qərara alınmışdı. Bu qərarla Birliyin gücləndirilməsi üçün gərəkli şərtlərin təmin edilməsi ehtiyacı vurğulanmış, Nizamnamənin










²¹Voitovich, a.g.e, s.407

hazırlanması üçün ekspert qrupu yaradılmış və sənədin ilkin mətni də bu qrup tərəfindən təqdim edilmişdi.

1993-cü ilin 22 yanvarında Minskdə təşkil edilən Dövlət Başçıları Şurasının görüşündə Müstəqil Dövlətlər Birliyi Nizamnaməsi - gözlənilməli kimi - qəbul edilmişdir²². Həmin görüşdə sənədi yalnız 7 dövlət (Belarus, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Rusiya Federasiyası, Tacikistan və Özbəkistan) imzalarsa da, daha sonra digər üzv dövlətlər də Nizamnaməyə tərəf olmaq üçün imza və təsdiq əməliyyatlarını icra etmişdilər. MDB Nizamnaməsi Ukrayna və Türkmənistan istisna olmaqla, digər üzv dövlətlərdə qüvvəyə minmişdir.

MDB Nizamnaməsi Birliyin fəaliyyətinin hüquqi təməlini təşkil edən başlıca sənəddir. Nizamnamə MDB daxilində mərkəzləşmə meyillərinin gücləndirilməsinə və konsolidasiyasına istiqamətlənmiş, sivil bir inteqrasiya modelini hədəf almışdır.

Cədvəl 1.1. MDB-nin əsas üzvləri

Ölkələr	Saziş/Protokol ratifikasiyası	Nizamnamə ratifikasiyası	Qeyd
Azərbaycan 	24 sentyabr 1993	24 sentyabr 1993	
Ermənistan 	8 fevral 1992	16 mart 1994	təsisçi dövlət
Belarus 	10 dekabr 1991	18 yanvar 1994	təsisçi dövlət
Qazaxıstan 	23 dekabr 1991	20 aprel 1994	təsisçi dövlət
Qırğızıstan 	6 mart 1992	12 aprel 1994	təsisçi dövlət
Moldova 	8 aprel 1994	15 aprel 1994	
Rusiya 	12 dekabr 1991	20 iyul 1993	təsisçi dövlət
Tacikistan 	26 iyun 1993	4 avqust 1993	
Özbəkistan 	4 yanvar 1992	9 fevral 1994	

Mənbə: “Сведения о ратификации документов, принятых в рамках СНГ в 1991 – 2014 годах”²³

Müstəqil Dövlətlər Birliyinin təsis prosesinin Nizamnamə sənədinin qəbul edilməsindən sonra tamamladığı deyilə bilər. Lakin MDB Nizamnaməsinin qəbul

²²Voitovich, a.g.e, s.407.

²³<http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reports/rat/sved>

edilməsi ilə Birlik üzvləri arasında əlaqələrin möhkəmlənəcəyinə dair ümidlər özünü yalnız qismən doğrultmuşdur. Belə ki, Nizamnamə Dövlət Başçıları Şurası qərarı ilə qəbul edildisə də, bütün üzv dövlətlər tərəfindən imzalanmamışdır. Moldova²⁴, Ukrayna²⁵, Türkmənistan²⁶ Nizamnaməni imzalamaqdan çəkinmiş, Azərbaycanın²⁷ isə lap əvvəldən onu imzalamaq niyyətində olmadığını bəyan etmişdir. Buna baxmayaraq, Zirvə sammitdə iştirak edən 10 dövlətin hər biri MDB-nin potensialına inamı və özlərinin təşkilatı irəliyə aparmaq niyyətini təsdiq edən Deklarasiya imzaladılar.

Cədvəl 1.2. MDB-nin assosiativ üzvləri

Ölkələr	Saziş/Protokol ratifikasiyası	Nizamnamə ratifikasiyası	Qeyd
Türkmənistan 	26 dekabr 1991	ratifikasiya etməyib	təsisçi dövlət, 2005-ci ildən müşahidəçi
Ukrayna 	10 dekabr 1991	ratifikasiya etməyib	təsisçi dövlət, 1993-cü ildən müşahidəçi

Bununla belə, 1991-1993-cü illərdə İttifaqın keçmiş on beş respublikasından on biri - Rusiya, Ukrayna, Belarus, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Gürcüstan, Moldova, Tacikistan, Ermənistan və ən sonda Azərbaycan bu təşkilatın üzvlüyünə daxil oldu. Keçmişdə SSRİ üzvü olan üç Baltikyanı respublika Avropaya və onun hökumətlərarası təşkilatlarına (NATO, Avropa Birliyi və s.) tam inteqrasiya olunmaq istəyi ilə, Türkmənistan isə ayrıca “bitərəf dövlət” kursu yürütmək məqsədilə bəhs olunan quruma üzv olmaqdan imtina etdilər²⁸. Təşkilata 1993-cü ildə qoşulan Gürcüstan isə, Cənub Osetiya Müharibəsi səbəbindən parlamentin 15 avqust 2008-ci il tarixli qərarı ilə MDB-dən çıxmışdır.

²⁴Moldova prezidenti Mirça Snequr MDB-nin bəzi dövlətlərin istəyi ilə günbəgün, görüşdən görüşə keçmiş SSRİ kimi kollektiv nəzarət orqanına çevriləcəyini bildirərək Birlik Nizamnaməsini imzalamaqdan imtina etmişdi.


²⁵Ukrayna prezidenti Leonid Kuçman qeyd edirdi ki, MDB-nin beynəlxalq hüququn fəvqəlmilliyinə icazə verməyəcəkdir. Kuçman, Birlik daxilində hərbi-siyasi əməkdaşlıqdan çox, iqtisadi əməkdaşlığa səy göstərirdi. Ukrayna MDB-nin mümkün transformasiyasını Avropa Birliyi nümunəsində sadəcə iqtisadi asossasiya şəklində görürdü və Birliyin siyasi xarakteri sərhəd, müdafiə və digər mürəkkəb məsələlər həll edildikdən sonra aradan qalxmalı idi.

²⁶Türkmənistan prezidenti Safarmurad Niyazov MDB-yə yalnız məsləhətçi orqan kimi maraq göstərdiklərini qeyd edirdi.

²⁷Azərbaycan Xalq Cəbhəsi ölkənin MDB-yə üzvlüyünə lap əvvəldən qarşı idi. Azərbaycan prezidenti Əbülfəz Elçibəy hələ 1992-ci ilin iyun ayında, yəni seçilməmişdən əvvəl bildirmişdi ki, o, Azərbaycanı MDB üzvü kimi görmür və ölkəsinin üzvlük niyyəti də yoxdur. MDB təsis Sazişinə Əlavə Protokol da Azərbaycan adından onun sələfi Ayaz Mütəllibov tərəfindən imzalanmışdı.

²⁸Əli Həsənov, **Azərbaycanın geosiyasəti**, Bakı, “Zərdabi LTD” MMC, 2015, s.394.

Cədvəl 1.3. MDB-nin keçmiş üzvləri

Ölkələr	Saziş/Protokol ratifikasiyası	Nizamnamə ratifikasiyası	Çıxış	Qeyd
Gürcüstan 	3 dekabr 1993	19 aprel 1994	18 avqust 2008	təşkilatdan çıxış səbəbi: 2008-ci il Rusiya-Gürcüstan müharibəsi

1.4. Müstəqil Dövlətlər Birliyinin təşkilati strukturu

1993-cü ildən etibarən MDB-nin təşkilati strukturu formalaşmağa başladı. Birliyin orqanlarının hüquqi əsasını onun Nizamnaməsi müəyyən edir və təşkilat çərçivəsində üzv dövlətlərin inteqrasiyası bir sıra koordinasiya orqanları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu orqanlar üç yerə bölünür: Nizamnamə orqanları, icraiyyə orqanları, sahəvi əməkdaşlıq orqanları. Hazırda MDB çərçivəsində 69-u sahəvi əməkdaşlıq orqanı, 15-i digər qurumlar olmaqla, ümumilikdə 84 orqan fəaliyyət göstərir²⁹.

MDB-nin Nizamnamə orqanları aşağıdakılardır:

- Dövlət başçıları Şurası
- Hökumət başçıları Şurası
- Xarici işlər nazirləri Şurası
- Müdafiə nazirləri Şurası
- Sərhəd qoşunları komandanları Şurası
- İqtisadi Məhkəmə
- Parlamentlərarası Assambleya³⁰

MDB-nin idarəçiliyini iki əsas Şura həyata keçirir: Dövlət başçıları Şurası və Hökumət başçıları Şurası. Dövlət başçıları Şurası təşkilatın ən ali orqanıdır və ildə iki dəfə iclas keçirir. MDB Dövlət başçıları Şurası üzv dövlətlərin ümumi maraqları ilə

²⁹ Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, [http://www.mfa.gov.az/content/947\(25.02.2017\)](http://www.mfa.gov.az/content/947(25.02.2017))

³⁰ About CIS, <http://www.cisstat.com/eng/cis.htm> (27.02.2017)

bağlı bütün prinsiplial məsələlərlə məşğul olan orqandır. Hökumət başçıları Şurası isə, ildə dörd dəfə iclas keçirir. Şura təşkilata üzv dövlətlərin icra orqanlarının əməkdaşlığını koordinasiya edir. Bu əməkdaşlıq sosial, iqtisadi və digər ümumi maraq sahələrini əhatə edir. Hər iki Şuranın müştərək sessiyalar təşkil etmək, müvəqqəti və daimi əməliyyatlar həyata keçirmək üçün işçi və köməkçi strukturlar yaratmaq hüququ var. Bu strukturlar üzv dövlətlərin səlahiyyətli nümayəndələrindən təşkil edilir. Həmin orqanların iclaslarına müvafiq sahələrdən ekspert və məsləhətçilər də dəvət oluna bilər.

Dövlət və Hökumət başçıları Şuralarının növbədənənar iclası üzv dövlətlərdən birinin hökumətinin təşəbbüsü ilə çağrıla bilər. Hər iki Şuranın iş proseduru Prosedur Qaydalarına əsasən müəyyən edilir.

Dövlət və Hökumət başçıları Şuralarının qərarları konsensus yolu ilə qəbul edilir. Lakin hər hansı bir üzv dövlət elan etsə ki, müzakirə edilən məsələ onun maraq sahəsinə daxil deyil, bu hal o məsələ ilə bağlı qərarın qəbul edilməsinə mane törədə bilməz. Eyni zamanda əgər üzv dövlət elan edirsə ki, müzakirədə olan məsələ onun üçün maraqlı deyil və buna baxmayaraq məsələ ilə bağlı qərar onun iştirakı olmadan digər üzvlərin konsensusu ilə qəbul edilirsə, həmin qərar maraqsızlığını elan etmiş üzv dövlət üçün hüquqi qüvvəyə malik olmur. Bununla yanaşı, əgər qəbul edilməkdə olan qərar hansısa üzv dövlətin maraqları ilə əlaqədardısa, o, həmin qərara veto qoya bilər. Bir və ya bir neçə üzvün iştirak etməməsi bütövlükdə qərarın qəbul edilməsini əngəlləyə bilməz. Məsələn, Birliyin Nizamnaməsi on iştirakçı dövlətdən yeddisi tərəfindən qəbul edilmişdir.

Hər iki Şuranın iclasları bir qayda olaraq Minsk şəhərində keçirilir. Şuralara rəhbərlik Birliyə üzv dövlətlərin adlarının rus əlifbasındakı sırasına uyğun olaraq növbə ilə həyata keçirilir.

MDB Nizamnaməsi Dövlət və Hökumət başçıları Şuralarının qərarları əsasında bəzi xüsusi sahələr üzrə üzv dövlətlərin yüksək səviyyəli rəsmilərinin iştirak etdiyi sessiya nəzarət orqanlarının yaradılmasına icazə verir. Xarici İşlər Nazirləri Şurası, Müdafiə Nazirləri Şurası, Birləşmiş hərbi qüvvələr yüksək Komandanlığı, Sərhəd Qoşunları Komandanları Şurasını bu cür orqanlara nümunə göstərmək olar.

Bu orqanların hər biri Dövlət Başçıları Şurasına tabedir. Lakin Təşkilatın Nizamnaməsi bu orqanların qərar qəbul etmə səlahiyyətləri barədə bəhs etmir.

Nizamnaməyə əsasən, yuxarıdakı sessiya orqanları ilə yanaşı, bir sıra daimi orqanlar da yaradıla bilər. Bunlar – Koordinasiya-Məşvərət Komitəsi (İcraiyyə orqanı), İqtisadi məhkəmə, İnsan Hüquqları Komissiyası və Parlamentlərarası Assambleyadır. Daimi orqanların çoxu Minskdə, Parlamentlərarası Assambleya isə, Sankt Peterburqda yerləşir.

MDB-nin İcraiyyə Komitəsi təşkilatın Nizamnaməsində Koordinasiya-məşvərət Komitəsi adlanır. Çünki Komitə təşkilatın daimi-operativ koordinasiya və konsultasiya fəaliyyətini həyata keçirən orqandır.

Koordinasiya-Məşvərət Komitəsi Birliyə üzv dövlətlərin hər birindən olan iki nəfər daimi səlahiyyətli nümayəndədən və Dövlət başçıları Şurası tərəfindən təyin olunan Komitə Koordinatorundan təşkil olunur. Koordinasiya-Məşvərət Komitəsinin Koordinator tərəfindən rəhbərlik edilən Katibliyi Dövlət və Hökumət başçıları Şuraları ilə digər Birlik orqanlarına adminstrativ və texniki yardım göstərmək üçün qurulmuşdur. Komitə fəaliyyətini Dövlət Başçıları Şurası tərəfindən qəbul edilmiş Qaydalara əsasən həyata keçirir və mərkəzi Minskdə yerləşir.

MDB Nizamnaməsi həmçinin üzv dövlətlər arasında iqtisadi, sosial və digər məsələlərdə əməkdaşlıq üçün bağlanan sazişlər bir sıra sahəvi əməkdaşlıq orqanlarının (şuralar, komitələr) təşkil edilməsini nəzərdə tutur. Sahəvi əməkdaşlıq orqanlarının öz səlahiyyətləri çərçivəsində tövsiyələr vermək, zəruri hallarda isə, Dövlət başçıları Şurasına nəzərdən keçirmək üçün təkliflər irəli sürmək hüququ vardır.

MDB-nin əsas sahəvi əməkdaşlıq orqanları aşağıdakılardır:

- Anti-terror Mərkəzi
- Dövlətlərarası Bank
- Dövlətlərarası Statistika Komitəsi
- Standartlaşdırma, meteorologiya və sertifikatlaşdırma üzrə dövlətlərarası Şura
- Təbii və antropogen xarakterli fəvqəladə hallar üzrə dövlətlərarası Şura

- Anti-inhisar siyasəti üzrə dövlətlərarası Şura
- Elektrik enerji Şurası
- Aviasiya və hava məkanının istifadəsi üzrə dövlətlərarası Şura
- Birliyə üzv dövlətlərin statistika xidməti başçılarının Şurası
- Birliyə üzv dövlətlərin gömrük xidməti başçılarının Şurası³¹

³¹ About CIS, a.g.e.

II FƏSİL. Müstəqil Dövlətlər Birliyi daxilində iqtisadi integrasiya bloklarının formalaşması və inkişaf perspektivləri

MDB daxilində iqtisadi integrasiya prosesləri 1990-cı illərin əvvəllərindən başlamış və Rusiyanın ciddi dəstəyi ilə əsasən Mərkəzi Asiya respublikalarını əhatə etmişdir. İkitərəfli ticarəti-iqtisadi əməkdaşlıq, o cümlədən azad ticarət zonası və gömrük birliyi müqavilələri 1995-ci ildən etibarən genişlənərək, Vahid İqtisadi Sahə, Gömrük Birliyi, Avrasiya İqtisadi İcması və nəhayət 2015-ci ildə Avrasiya İqtisadi Birliyi şəklində təşkilatlanma ilə nəticələnmişdir.

2.1. MDB regionunda iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirmək ehtiyacları

SSRİ-nin dağılması və Soyuq Müharibənin başa çatması beynəlxalq sistemdə bir sıra köklü dəyişikliklər və qeyri-müəyyənliklərə şərait yaratdı. Belə ki, post-sovet coğrafiyasında yeni müstəqil dövlətlərin yaranması və onlar arasında mümkün qarşılıqlı əməkdaşlıq perspektivləri Sovet İttifaqının yaratdığı boşluğu ticari-iqtisadi, mədəni və təhlükəsizlik sahələrində dolduracaq beynəlxalq səviyyəli bir birliyin qurulması ehtiyacını yaratdı. Bu şərtlərdə Rusiya, Belarus və Ukrayna, o cümlədən digər keçmiş Sovet ölkələrinin iştirakıyla yeni bir subregional blok - Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) təsis edildi və mövcud qeyri-müəyyənliklər öz yerini müəyyən qədər təşkilati əlaqələrə verdi. Həmçinin, MDB-nin tərkibində yeni siyasi-iqtisadi integrasiya fərsətləri doğaraq, daha kiçik miqyaslı subregional blokların formalaşmasını sürətləndirdi.

1990-cı illərin ortalarından başlayaraq, MDB ölkələrinin başlıca məqsədlərindən biri də ortaq iqtisadi sahənin yaradılması olmuşdur. Digər əhəmiyyətli məqam isə, MDB ölkələri arasında mövcud olan qarşıdurmaların və ya ortaya çıxan problemlərin sülhpərvər üsullarla həll edilməsi idi. Bu istiqamətdə MDB özünün təməl məqsədlərini “MDB üzvü ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafının təmin

edilməsi, həyat standartlarının yüksəldilməsi, sabitlik və təhlükəsizliyin artırılması” şəklində ifadə edirdi³².

Bununla belə, Rusiya MDB-ni gələcəkdə post-sovet ölkələri ilə əlaqələrini dərinləşdirəcək bir vasitə olaraq qiymətləndirir və Mərkəzi Asiya üzərindəki təsiri baxımından bu təşkilata xüsusi əhəmiyyət verirdi. Bu məzmununda, MDB Rusiyanın “Yaxın Çevrə” adlandırılan və Mərkəzi Asiya ilə Qafqaza istiqamətlənmiş siyasətinin ilk addımı olaraq da diqqət çəkməkdə idi. Başqa sözlə, Rusya Avrasiya Birliyinə gedən yolda MDB-yə ilkin hazırlıq kimi yanaşırdı³³.

MDB lap əvvəldən daha çox siyasi məsələlərlə məşğul olduğu üçün iqtisadi əməkdaşlıq məsələlərinə çox yer verməmişdir. Halbuki hər kəsə məlum olduğu kimi, Sovet İttifaqını təşkil edən ölkələr arasında çox möhkəm iqtisadi əlaqələr mövcud idi. Bu sistem elə qurulmuşdu ki, fabriklərin çoxu təkbaşına tam istehsal həyata keçirə bilmirdi. Yəni hər ölkədə malların ayrı-ayrı parçaları istehsal edilərək sonradan birləşdirilirdi. 1991-ci ildə SSRİ-nin qəfil ləğv qərarı, belə əlaqələri davam etdirmək, bir tərəfdən qiymətlərin liberallaşması nəticəsində yaranan yüksək inflyasiya, digər tərəfdən də siyasi və iqtisadi səbəblərə görə qeyri-mümkün olmuşdur. Nəticədə də keçmiş İttifaq üzvlərinin ilk müstəqillik dövründə bütün ölkələrdə istehsalın sürətlə azalması müşahidə olunmuşdur. Bütün bu faktorların təsiri ilə keçmiş sovet ölkələrinin iqtisadi əlaqələri mühüm həddə zəifləmişdi, lakin buna baxmayaraq, coğrafi və tarixi-mədəni amillər həmin ölkələr arasındakı iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirmək zəruriyyəti yaradırdı.

2.2. MDB regionunu əhatə edən iqtisadi əməkdaşlıq və inteqrasiya hərəkətləri

Beləliklə, MDB dövlətlərinin bölgədə yaşanan problemlərə həll axtarırları və artan qlobal rəqabətə davam gətirmək səyləri XX əsrin son on illiyində regional

³²Ekrem Erdem, Halit Mammadov,

“Post – Sovyet Ülkeler Arasında Bölgeselleşme Eğilimleri”, International Conference on Eurasian Economies 2013, SESSION 1D: Uluslararası Sorunlar, s. 841, <https://www.avekon.org/papers/698.pdf>(01.02.2017)

³³ Erdem, Mammadov, a.g.e, s.841.

miqyaslı əməkdaşlıq razılaşmalarının əldə edilməsi ilə iqtisadi inteqrasiya hərəkətlərinin qurulmasını zəruri etmişdir.

MDB regionu dövlətlərinin 1990-2000-ci illər ərzində iştirak etdiyi iqtisadi əməkdaşlıq və inteqrasiya hərəkətləri aşağıdakılar olmuşdur.

Qaradəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı: MDB ölkələrinin iştirak etdiyi və Şərqi Avropa ölkələrini də əhatə edən regional əməkdaşlıq platformalarından ilki Qaradəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatıdır (QDİƏT). Təşkilat 1992-ci ildə Türkiyənin liderliyində Albaniya, Azərbaycan, Bolqarıstan, Ermənistan, Rumıniya, Gürcüstan, Yunanıstan, Moldova, Rusiya Federasiyası və Ukrayna arasında qurulmuşdur. Hazırda Misir Ərəb Respublikası, Almaniya, İsrail, Polşa, Tunis, İtaliya, Avstriya, Slovakiya və Fransa QDİƏT-də müşahidəçi ölkə statusuna malikdir. 1999-cu ildə beynəlxalq hüquqi kimlik əldə edən Qaradəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı Cənubi Qafqaz da daxil olmaqla Şərq ilə Qərbi iqtisadi, sosial-mədəni və siyasi baxımdan birləşdirən bir coğrafiyanı əhatə etməkdədir. QDİƏT-in məqsədi sülh, sabitlik və rifahın təmin edilərək bölgədə dostluq və yaxşı qonşuluq əlaqələrinin təşviq edilməsi ilə yanaşı, üzv ölkələr arasındakı qarşılıqlı təsir və harmoniyanın inkişaf etdirilməsidir.

Mərkəzi Asiya İqtisadi İcması: Beş MDB ölkəsini əhatə edən digər bir region - Mərkəzi Asiyada ortaq bazar və gömrük birliyi təşəbbüsləri hələ 1994-cü ildən başlamışdır. Belə ki, 1994-cü ilin yanvar ayında Qazaxıstan ilə Özbəkistan arasında 2000-ci ilə qədər Ümumi Bazar və Gömrük Birliyi təşkil etmək istiqamətində müqavilə imzalanmışdı. Müqaviləyə görə, iki ölkə arasındakı gömrük tarifləri aradan qaldırılacaq, gömrük yoxlama məntəqələri ləğv ediləcək, sərhəd məntəqələrində vətəndaşların sərbəst keçidinə imkan veriləcəkdi. Hər iki ölkə bu çərçivədə malların, sərmayənin, xidmətlərin və iş qüvvəsinin sərbəst hərəkətini təşkil edəcək, maliyyə və gömrük siyasətlərini koordinasiya edəcəkdilər. Qırğızıstan bu birliyə 1994-cü ilin aprel ayında qoşuldu və üç dövlət arasında Mərkəzi Asiya İcması (MAİ) qurulması qərara alındı. 1998-ci ildə Tacikistanın MAİ-yə qoşulması ilə təşkilat adını dəyişərək Mərkəzi Asiya İqtisadi İcmasına çevrildi. Mərkəzi Asiya Birliyinin iqtisadi

integrasiya, təhlükəsizlik və hərbi əməkdaşlıq sahələrində ciddi məqsədləri olsa da, qarşısına qoyduğu strateji və iqtisadi hədəflərə çata bilmədi.

Mərkəzi Asiya Əməkdaşlıq Təşkilatı və Mərkəzi Asiya Birliyi: Mərkəzi Asiya İcmasını 2002-ci il Almatı razılaşması ilə Qazaxıstan, Tacikistan, Qırğızıstan və Özbəkistan arasında qurulan Mərkəzi Asiya Əməkdaşlıq Təşkilatı əvəz etdi. 2004-cü ildə Rusiyanın da qoşulduğu təşkilat üzv ölkələr arasında iqtisadi, siyasi, ictimai və mədəni sahədə əməkdaşlığı hədəfləyərkən, eyni zamanda üzv ölkələrin ərazi bütövlüyünə hücumlara qarşı da qarşılıqlı yardım və ortaq iqtisadi sahə təşkil etmək kimi məqsədləri də əhatə edirdi.

2007-ci ildə Mərkəzi Asiya ölkələri Mərkəzi Asiya Birliyi adı altında yenidən təşkilatlanmaq qərarına gəldilər. Mərkəzi Asiya Birliyi Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistan daxil olmaqla beş Mərkəzi Asiya respublikasını əhatə edən, Aİ bənzəri iqtisadi-siyasi birlik meydana gətirmək məqsədiylə 26 aprel 2007-ci il tarixində Qazaxıstan dövlət başçısı Nursultan Nazarbayevin təklifi ilə qurulmuşdur³⁴. Birlik çərçivəsində Qazaxıstan və Qırğızıstan dövlət başçıları arasında “Beynəlxalq Ali Şura” təşkil etmək üçün razılaşma, bundan əlavə Qazaxıstan, Özbəkistan və Qırğızıstan Əbədi Dostluq Müqaviləsi imzalamışdır. Qazaxıstan və Özbəkistan da Birlik çərçivəsində öz aralarında azad ticarət zonası qurmağı nəzərdə tutmuşdur. Mərkəzi Asiya Birliyi Tacikistan, Qazaxıstan və Qırğızıstan tərəfindən dəstəklənməsinə baxmayaraq, Özbəkistan tərəfindən ciddi dəstək görməmişdir.

Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı: MDB və Avrasiya bölgəsində sabitliyi təmin etməyə yönələn digər cəhd isə Çin ilə Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistan arasında sərhəd anlaşılmazlıqlarını həll etmək, regional sabitlik və təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədiylə 1996-cı ildə imzalanan razılaşma idi. İlk mərhələdə Şanxay Beşliyi adıyla hərbi əməkdaşlıq şəklində ortaya çıxan təşkilat sonrakı illərdə Avrasiya bölgəsində əhəmiyyətli bir güc mərkəzinə çevrilmə yolunda

³⁴The Journal of Turkish Weekly, Kazakh President Proposes Central Asian Union on the EU Model, 23.02.2005, <https://web.archive.org/web/20051112183444/http://www.turkishweekly.net/news.php?id=5255> (21.02.2017)

inamla irəlilədi. 2001-ci ildə Özbəkistanın da qoşulduğu Şanxay Beşliyi adını dəyişdirərək Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatına (ŞƏT) çevrildi. Avropadan Sakit Okeana qədər geniş bir coğrafiyanı əhatə edən təşkilata Pakistan və Hindistan sonradan qoşulduğu halda, İran və Monqolustan, o cümlədən Əfqanıstan və Belarus hazırda müşahidəçi ölkə kimi ŞƏT iştirakçısıdır³⁵.

Bəhs edilən bütün bu təşkilatlar bir tərəfdən MDB ölkələrinin yeni iqtisadi təşkilatlanma vasitəsilə beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiyasını təmin edərkən, digər tərəfdən də regionu əhatələyən Çin, Hindistan və İran kimi güclü ölkələrin də daxil olduğu ümumi bazarın təşkil edilməsi, nəqliyyat və informasiya şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi, sərmayə mühitinin yaradılması və maliyyə imkanlarının daha yaxşı qiymətləndirilməsi kimi müsbət dəyişikliklərə zəmin hazırlamışdır.

Avrasiya İqtisadi Birliyinə gedən yolda Gömrük Birliyi, Vahid İqtisadi Sahə və Avrasiya İqtisadi İcması: Yuxarıda qeyd edilən inteqrasiya hərəkətləri MDB ölkələrinin iqtisadi əməkdaşlığına təkan versə də, onlardan heç biri Avrasiya İqtisadi Birliyi düşüncəsi qədər uğurlu ola bilmədi. Bu düşüncə Rusiyanın öndərliyində köhnə Sovet geopolitikasına daxil olan dövlətlərin, artan global rəqabət qarşısında regional əməkdaşlıq vasitəsilə davam gətirmək səyləri nəticəsində meydana çıxmışdır.

Avrasiya İqtisadi Birliyinin təsis prosesi 1990-cı illərdən başlamışdır. MDB üzvləri arasında tədricən regional miqyaslı bir ticarət bloku yaratmaq üçün təşəbbüslərin əsası da elə həmin illərdə qoyulmuşdur. Avropa Birliyi təcrübəsinin nümunə alındığı inteqrasiyanın birinci mərhələsində üzv dövlətlər arasında ticarəti sürətləndirmək, iqtisadiyyatları canlandırmaq, hüquqi-institutsional təməl yaratmaq nəzərdə tutulurdusa, ikinci mərhələ əsasən mal, xidmət, kapital və iş qüvvəsinin dövriyyəsi üçün azad mühitin təşkilini hədəfləmişdir.

Qarşıya qoyulan hədəflərə çatmaq məqsədiylə, Belarus-Rusiya və Rusiya-Qazaxıstan arasında 1995-ci ildə ilk Gömrük Birliyi müqavilələri imzalandı. Gömrük Birliyinin (GB) əsas məqsədi üzvləri arasında pasport nəzarəti olmadan tədricən açıq

³⁵<https://web.archive.org/web/20120908070524/http://www.sectsko.org/EN/2012.asp> (22.02.2017)

sərhəd mexanizmi yaratmaq idi³⁶. GB eyni zamanda malların sərbəst mübadiləsi və bərabər rəqabəti nəzərdə tuturdu.

1996-cı ildə Belarus, Qazaxıstan, Rusiya, habelə Qırğızıstan dövlət başçıları arasında əməkdaşlıq istiqamətdə yeni bir razılaşma - İqtisadi və Humanitar sahələrdə inteqrasiyanın dərinləşdirilməsinə dair Saziş imzalandı³⁷. Saziş ölkələr arasında əmtəə, xidmət, kapital və işçi qüvvəsi üçün ümumi bazarın yaradılmasını, habelə transport, enerji və informasiya sistemlərinin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tuturdu. Sözü gedən Sazişə 1998-ci ildə Tacikistan qoşuldu.

1999-cu ildə Belarus, Qazaxıstan, Rusiya, Qırğızıstan və Tacikistan Gömrük Birliyi və Vahid İqtisadi Sahənin formalaşdırılmasına dair məqsəd və siyasəti aydınlaşdırmaq məqsədiylə daha bir saziş imzaladılar.

19 sentyabr 2003-cü ildə Yaltada Rusiya, Belarus, Ukrayna və Qazaxıstan prezidentləri zirvəsində Vahid İqtisadi Sahənin yaradılması haqqında saziş imzalandı. Rusiya, Belarus və Qazaxıstan qanunvericilik orqanları sazişi təsdiqləyərkən, Ukrayna parlamenti Konstitusiyası və xarici siyasət prioritetlərinə uyğun gəlməməsi üzündən sözü gedən sazişi təsdiq etmədi. Beləliklə, Vahid İqtisadi Sahə üç ölkənin - Rusiya, Belarus və Qazaxıstan - qoşulduğu iqtisadi bir mərhələ oldu³⁸. Vahid İqtisadi Sahənin əsas məqsədləri aşağıdakı kimi qeyd edilməkdə idi:

- Mal, xidmət, sərmayə və işçi qüvvəsinin vahid bazar çərçivəsində yaradılması;
- Üzv ölkələrin iqtisadi təşkilatlanması və bu ölkələrdə həyat standartlarının yüksəldilməsi;
- Vergi, bank, maliyyə, ticarət, gömrük və tarif siyasətlərinin ortaq şəkildə icra edilməsi;

³⁶Agreement on the Customs Union, 20.01.1995, <http://evrazes.com/docs/view/118> (23.02.2017)

³⁷Treaty between the Russian Federation, the Republic of Belarus, the Republic of Kazakhstan and the Kyrgyz Republic on increased integration in economic and humanitarian fields, 29.03.1996, <http://evrazes.com/docs/view/120> (23.02.2017)

³⁸Erdem, Mammadov, a.g.e, s.844.

- Nəqliyyat, enerji və kommunikasiya sahələrində ortaq sistemin inkişaf etdirilməsi, iqtisadiyyatda yüksək texnologiyanın tətbiq olunmasında dövlət dəstəyinin təmin edilməsi³⁹.

18 noyabr 2011-ci ildə Rusiya, Belarus və Qazaxıstan liderləri Avrasiya iqtisadi inteqrasiya prosesinin növbəti mərhələyə keçidi haqqında Bəyannamə imzaladılar. Belə ki, Rusiya, Belarus və Qazaxıstan dövlət başçıları “1 yanvar 2015-ci il tarixinə qədər Gömrük Birliyi və Vahid İqtisadi Sahənin hüquqi çərçivəsini əmələ gətirən beynəlxalq sazişləri tamamlayaraq, sözü gedən hüquqi çərçivə təməlinə Avrasiya İqtisadi Birliyini təsisi üçün səy göstərəcəklərini” bəyan etmişdilər. Bu prosesin tamamlanması üçün Avrasiya İqtisadi Komissiyası vəzifələndirilmişdi.

Vahid İqtisadi Sahə ilə əlaqədar əsas qanun paketləri 1 yanvar 2012-ci il tarixindən qüvvəyə minmişdir⁴⁰. Vahid İqtisadi Sahənin tamamlanması ilə 2015-ci ildən etibarən daha yüksək inteqrasiya mərhələsi olan Avrasiya İqtisadi Birliyi prosesinin başladılması nəzərdə tutulurdu.

Qanunların standartlaşdırılması və iqtisadiyyatların struktur baxımından yenidənqurmasına əsaslanan və sıx əməkdaşlıq istiqamətində göstərilən qərarlılıq 2000-ci ildə Avrasiya İqtisadi İcması (EurAsEC - Aİİ) kimi yeni bir inteqrasiya modelinin meydana çıxmasına səbəb oldu. Bu məqsədlə Belarus, Qazaxıstan, Rusiya, Tacikistan və Qırğızıstan Avrasiya İqtisadi İcmasının (Aİİ) əsasını qoydular. İcmanın təsis sənədi - Astana Sazişi sözü gedən ölkələr tərəfindən 10 Oktyabr 2000-ci il tarixində imzalanmışdı. 2002-ci ildə Moldova və Ukrayna, 2003-cü ildə də Ermənistan müşahidəçi statusunda Aİİ-yə qoşulmuşdur. 2005-ci ildə Sankt Peterburqda keçirilən sammitdə Mərkəzi Asiya Əməkdaşlıq Təşkilatı Avrasiya İqtisadi İcması ilə birləşdirilmişdir. Özbəkistan Aİİ-yə 2006-cı ildə qoşulmasına baxmayaraq, 2008-ci ildə daha çox siyasi səbəblərə görə onu tərk etmişdir⁴¹.

³⁹<http://www.evrazes.com/customunion/eepr> (25.02.2017)

⁴⁰<http://www.evrazes.com/customunion/eepr>, a.g.e.

⁴¹ Sputnik International, [Uzbekistan suspends Eurasec membership, Moscow unruffled](https://sputniknews.com/world/20081112118264022), 11.12.2008, <https://sputniknews.com/world/20081112118264022> (25.02.2017)

Aİİ Sazişi İcmanın məqsədini, “Gömrük Birliyini inkişaf etdirmək”, sərhədlərin məhdudlaşdırıcı təsirlərindən təmizlənmiş “Vahid İqtisadi Sahə” təşkil etmək, “iqtisadi və humanitar sahələrdə inteqrasiyanı inkişaf etdirmək” olaraq müəyyən etmişdi⁴².

Aİİ-nin əsas orqanları bunlar idi: 1) Ölkələrarası Şura; 2) İnteqrasiya Komitəsi; 3) Katiblik; d) Parlamentlərarası Asambleya; e) Ali Məhkəmə⁴³.

Göründüyü kimi, Aİİ effektiv işləyə bilmək üçün effektiv təşkilati struktura malik idi. Lakin təşkilat 2014-cü ilin oktyabr ayında Minsk şəhərində Dövlətlərarası Şuranın imzaladığı ləğv müqaviləsi ilə öz fəaliyyətini dayandırdı⁴⁴. Bununla belə, Aİİ fəaliyyət göstərdiyi 14 il ərzində inteqrasiyanın daha yüksək mərhələsi üçün uğurlu siyasi təməl yaratdı. 2010-cu ildə yaradılan və Rusiya, Belarus və Qazaxıstanı əhatə edən Gömrük Birliyi (hazırda Avrasiya Gömrük Birliyi) 2012-ci ilin yanvar ayına qədər əmtəə, xidmət, kapital və işçi qüvvəsinin sərbəst hərəkətini təmin edərək Avrasiya İqtisadi Sahəsini təşkil etdi⁴⁵. Başqa sözlə, gömrük əraziləri birləşdirilərək vahid Gömrük Kodu əsasında ümumi gömrük ərazisi yaradıldı, habelə tariflər, xarici ticarət sistemi, gömrük tənzimləmələri və texniki tənzimləmə sahəsində hüquqi çərçivə hər üç ölkə üçün vahid və ümumi oldu. Gömrük Birliyinin əsas prioritetləri ümumi xarici tarif siyasətinin yaradılması və qeyri-tarif bariyerlərinin ləğv edilməsi idi.

Aİİ-nin təşkilati strukturu da Avrasiya İqtisadi Birliyi üçün model rolunu oynadı və bu illər ərzində iqtisadi əməkdaşlıqda qazanılan təcrübə inteqrasiyanın daha dərin mərhələsi üçün stimul verdi. Xüsusilə, Avropa İttifaq layihəsinin müvəffəqiyyəti və genişliyi nəzərə alındıqda, Asiyada da təşkilati kimliyini yeni-yeni

⁴²<http://www.evrazes.com/about/history>, a.g.e.

⁴³ Cusup Pirimbayev, Cunus Ganiyev, “Avrasiya Ekonomik Topluluğu: Bir İktisadi İşbirliyi Alternatifi”, T.C. Beykent Universitesi, 4-5.11.2010, International Conference On Eurasian Economies 2010, s.83, <http://avekon.org/papers/157.pdf> (01.02.2017)

⁴⁴ Sputnik İnternational, [Eurasian Economic Community Leaders Sign Group Abolition Agreement](https://sputniknews.com/politics/20141010193931058-Eurasian-Economic-Community-Leaders-Sign-Group-Abolition), 10.10.2014, <https://sputniknews.com/politics/20141010193931058-Eurasian-Economic-Community-Leaders-Sign-Group-Abolition> (15.02.2017)

⁴⁵ CISTRan Finance, Belarus eases current account deficit with Customs Union, Common Economic Space, 01.10.2013, <http://cistranfinance.com/stories/510513069-belarus-eases-current-account-deficit-with-customs-union-common-economic-space> (22.02.2017)

qazanmağa başlayan və gələcəkdə fəaliyyətinin genişlənməsinə inanılan Avrasiya İqtisadi Birliyi (AİB) bu kontekstdə mühüm təşkilat kimi nəzərdən keçirilə bilər.

2.3. Avrasiya İqtisadi Birliyi

1994-cü ilin 29 mart tarixində Moskva Dövlət Universitetində ilk dəfə Qazaxıstan Dövlət Başçısı Nursultan Nazarbayev tərəfindən dilə gətirilən Avrasiya inteqrasiya düşüncəsinin üzərindən 23 il keçir⁴⁶. Eyni coğrafiyada yerləşən ölkələr üçün tutarlı və əsaslı iqtisadi siyasətin yaradılması və funksional dövlətlər birliyi modeli inkişaf etdirməsini təklif edən Nazarbayev AİB-ni regional iqtisadi rifah və təhlükəsizliyi təmin edən iqtisadi inteqrasiya bloku olaraq görməkdə idi. O, 2014-cü ilin iyun ayında AİB-nin məqsədini aşağıdakı kimi ifadə etmişdi: “Avrasiya İqtisadi Birliyinin məqsədi dünyanın digər regionlarına qarşı baryerlər yaratmaqdan daha çox, digər üzv ölkələrlə əməkdaşlığımızı inkişaf etdirməkdir. Qazaxıstan, Belarus və Rusiya birliyi strateji ortaqlıq və dostluq ruhuyla yaradılıb. İqtisadi inteqrasiya bütün ölkələrin iqtisadi potensialını əhəmiyyətli ölçüdə artıracaqdır”⁴⁷. Qazax siyasətçiləri tez-tez AİB-nin siyasi deyil, tamamilə iqtisadi blok olduğunu və Qazaxıstanın suverenliyinə təhdid yaratmadığını vurğulayırlar⁴⁸.

AİB-nin təsis prosesi aşağıdakı xronoloji ardıcılıqla baş vermişdir:

1. Aİİ liderləri 2003-cü ildən başlayaraq ortaq iqtisadi sahə üçün hüquqi çərçivə təbliğatına başladılar.
2. 2007-ci ilin oktyabr ayında Belarus, Qazaxıstan və Rusiya arasında ortaq gömrük bölgəsi və gömrük birliyini nəzərdə tutan saziş imzalandı və bu birlik 2010-cu ilin yanvar ayından etibarən işə başladı.

⁴⁶ Президент Республики Казахстан Н. А. Назарбаев о евразийской интеграции. Из выступления в Московском государственном университете им. М. В. Ломоносова, 29.03.1994, http://www.eaeunion.org/upload/iblock/006/1994_1_1.jpg (25.02.2017)

⁴⁷ Nursultan Nazarbayev, Factsheet: Kazakhstan and the Eurasian Economic Union, Embassy of the Republic of Kazakhstan in the Russian Federation, 02.06.2014, <http://www.kazembassy.ru/en/mpolitika/6763-2014-06-02-12-09-27> (18.02.2017).

⁴⁸ TASS Russian News Agency, Customs Union, Eurasian Union no threat to Kazakhstan's sovereignty — council, 27.08.2014, <http://tass.com/world/746905> (18.02.2017)

3. 2011-ci ildə dövlət başçıları Aleksandr Lukaşenko, Nursultan Nazarbayev və Vladimir Putin Avrasiyada iqtisadi inteqrasiya barədə Bəyanat və Avrasiya İqtisadi Komissiyası barədə Saziş imzaladılar. Bu hüquqi sənədlərlə AİB-nin hüquqi-institutsional əsası qoyuldu və inteqrasiya öz yeni mərhələsinə keçdi.
4. Prezidentlərin Bəyanatı ilə 1 yanvar 2012-ci il tarixindən etibarən 182 milyon istehlakçısı olan, malların, xidmətlərin, sərmayənin və iş qüvvəsinin sərbəst hərəkətini təmin edən Vahid İqtisadi Sahənin hüquqi çərçivəsi yaradıldı⁴⁹.
5. 2013-cü ilin 3 sentyabr tarixində Ermənistan Dövlət Başçısı Serj Sarkisyan ölkəsinin Gömrük Birliyi (GB) və Vahid İqtisadi Sahəyə (VİS) qoşulma, habelə AİB-yə tam üzvlük niyyətini bəyan etdi⁵⁰. 24 dekabr tarixində Avrasiya Ali İqtisadi Şurasının dövlət başçıları səviyyəsində keçirilən iclası zamanı Ermənistanın GB və VİS-yə qəbulu ilə bağlı “yol xəritəsi” qəbul edildi⁵¹.
6. 2013-2014-cü illərdə Avrasiya İqtisadi Komissiyası və təsisçi ölkələrin səlahiyyətli nümayəndələri tərəfindən hazırlanan AİB-nin təsis Sazişi 29 May 2014-cü il tarixində Avrasiya İqtisadi Birliyinin Ali Şurasının iclası əsnasında Lukashenko, Nazarbayev və Putin tərəfindən imzalandı. Bununla da, rəsmi olaraq AİB-nin əsası qoyuldu⁵².
7. 2015-ci ilin 1 yanvar tarixindən etibarən AİB rəsmən fəaliyyətə başladı.
8. 10 Oktyabr 2014-cü il tarixində Minskdə Ermənistanın AİB-yə qoşulmasını təmin edən müqavilə imzalandı və 2015-ci ilin yanvar ayında qüvvəyə mindi. Elə həmin gün prezidentlər – Nazarbayev,

⁴⁹Vinokurov, Evgeny, The Customs Union and the Single Economic Space: Towards the Eurasian Economic Union, EDB Eurasian Integration Yearbook 2012, ss.14-18, http://www.eabr.org/general/upload/CII%20-%20izdania/Yerbook-2012/a_n5_2012_05.pdf (21.02.2017).

⁵⁰ Eurasian Economic Integration: facts and figures, Eurasian Economic Commission, 2015, s.8, http://www.eurasiancommission.org/en/Documents/broshura26_ENGL_2014.pdf, (22.02.2017).

⁵¹Eurasian Economic Commission, Armenia is now in the Eurasian Economic Union, 02.01.2015, <http://www.eurasiancommission.org/en/nae/news/Pages/02-01-2015-1.aspx> (22.02.2017)

⁵² Eurasian Economic Commission, The Treaty on the Eurasian Economic Union is effective, 01.01.2015, <http://www.eurasiancommission.org/en/nae/news/Pages/01-01-2015-1.aspx> (23.02.2017)

Lukaşenko və Putin Qırğızistanın Vahid İqtisadi Sahəyə qəbulu ilə bağlı “yol xəritəsi”ni qəbul etdilər⁵³.

9. 12 Avqust 2015-ci il tarixində “yol xəritəsi”nin tətbiqi və təsdiq proseslərinin başa çatması ilə Qırğızistan AİB-nin beşinci üzvünə çevrildi⁵⁴.

AİB-nin təşkilati strukturuna nəzər saldıqda; Avrasiya İqtisadi İcması nümunəsində yenidən təşkil edildiyini görürük. Birliyin ən mühüm orqanı üzv ölkələrin dövlət başçılarından ibarət Avrasiya Ali İqtisadi Şurasıdır (AAİŞ). İldə bir dəfə iclas keçirən AAİŞ birliyin strategiyasını, təlimatlarını və gələcəyə istiqamətli siyasətini müəyyən etdiyi üçün birliyin ən əhəmiyyətli qərarverici orqanıdır. AAİŞ həmçinin büdcəni və AİB-yə üzv ölkələrin yardımlarını təsdiqləyir⁵⁵.

AİB-nin digər rəhbərlik orqanı üzv dövlətlərin dövlət başçılarından ibarət olan və üzərində razılaşılma əldə edilə bilməyən məsələləri müzakirə etmək üçün ildə iki dəfə iclas keçirən Avrasiya Hökumətlərarası Şurasıdır (AHŞ). AAİŞ və AHŞ-in qərarları, əmrləri və təklifləri konsensus ilə qəbul edilir⁵⁶.

AİB-nin ən mühüm orqanı Komissiya Kollegiyası və Komissiya Şurasından ibarət olan, Birliyin dövlətüstü daimi təşkilatçı orqanı hesab edilən Avrasiya İqtisadi Komissiyasıdır (AİK)⁵⁷. AİK 2012-ci ildə Avrasiya İqtisadi Sahəsinin fəvqəlmilliyetli orqanı kimi Rusiya, Belarus və Qazaxıstan dövlət başçılarının qərarıyla Avropa Komissiyası nümunəsində təşkil edilib və baş ofisi Moskvada yerləşir. Komissiya bu ölkələrdən asılı olmadan fəaliyyət göstərməkdədir. Komissiyanın əsas missiyası Gömrük Birliyi və Vahid İqtisadi Sahənin inkişafına töhfə verməkdir.

⁵³Kazinform, Kyrgyz government approves road map on Kyrgyzstan's Common Economic Space accession, 09.10.2014, http://www.inform.kz/en/kyrgyz-government-approves-road-map-on-kyrgyzstan-s-common-economic-space-accession_a2704606 (26.02.2017)

⁵⁴RT News, Kyrgyzstan becomes 5th member of Russia-led Eurasian Economic Union, 05.08.2015, <https://www.rt.com/business/311639-kyrgyzstan-joins-eeu-kazakhstan> (25.02.2017)

⁵⁵Treaty on the Eurasian Economic Union, Eurasian Economic Union Law Portal, 29.05.2014, <https://docs.eaeunion.org/en-us/Pages/DisplayDocument.aspx?s=be9c798-3978-42f3-9ef2-d0fb3d53b75f&w=632c7868-4ee2-4b21-bc64-1995328e6ef3&l=540294ae-c3c9-4511-9bf8-aaf5d6e0d169&EntityID=3610>, (14.02.2017).

⁵⁶Belarus' Presidency in the EAEU bodies in 2015, Eurasian Economic Union in brief, MFA of Republic of Belarus, ss. 4-20, <https://mfa.gov.by/upload/EAEU-eng-broshura.doc> (21.02.2017).

⁵⁷Eurasian Economic Integration: facts and figures, 2015, s.33 .

Komissiyanın əsas vəzifələri Birliyin funksional olaraq inkişafını təmin etmək və Birlik daxilində iqtisadi inteqrasiya istiqamətində təkliflər irəli sürməkdir. AİK eyni zamanda, üzv dövlətlər üçün qanunvericiliklə bağlı qərarlar verən orqandır. Komissiyanın qərarları Birlik qanunvericliyinin bir qismini təşkil edir və üzv dövlətlərin ərazisində birbaşa tətbiq oluna bilər⁵⁸.

AİB-nin digər orqanı Birliyin ədliyyə işlərini icra edən Məhkəmədir. Ədliyyə orqanı “üçüncü şəxslərlə (tərəflərlə) imzalanmış razılaşmalar çərçivəsində beynəlxalq müqavilələrin üzv dövlətlər tərəfindən nizamlı bir şəkildə tətbiq olunub-olunmadığını təminat altına alma öhdəçiliyi daşıyır”⁵⁹. Məhkəmə üçüncü tərəflərin və sərmayəçilərin mənəfiyyətlərini qoruyur və üzv dövlətlərin hökumət başçıları tərəfindən təyin edilən altı hakimdən ibarətdir. Bu orqanın baş ofisi Minsk şəhərində yerləşir.

Hazırda Avrasiya İqtisadi Birliyinə qoşulan ölkələrin mühüm hədəflərindən biri də ortaq valyuta vahidinin dövriyyəyə buraxılmasıdır. 2004-cü ildə Belarus prezidenti Lukaşenko ortaq valyuta fikirini ortaya atmışdır. Qazaxıstan prezidenti Nazarbayev “evraz” və ya “Avrasiya rublu” adlı pul vahidini dəstəkləməkdədir⁶⁰. Ortaq valyuta vahidinin 2015-ci ildən etibarən fəaliyyətə başlaması nəzərdə tutulmuşdu. Lakin Rusiya prezidenti Putin Avrasiya Birliyi prosesində “Avropa İttifaqının etdiyi səhvləri nəzərdə saxladıqlarını” və ortaq valyuta vahidinin yaradılması üçün tələsiklik etməyəcəklərini ifadə etmişdir⁶¹.

Birliyin büdcəsinə gəldikdə; 2015-ci il üçün qəbul edilmiş büdcə 6.6 milyard rus rublu həcmində olmuşdur. 2015-ci ilin büdcəsindən 6 milyard rubl Avrasiya İqtisadi Komissiyasının fəaliyyəti üçün, 463 milyon rubl əməliyyatların və AİB-nin inteqrasiya edilmiş məlumat sistemlərinin daha artıq inkişaf etdirilməsini maliyyələşdirmək üçün, 290 milyon rubl isə AİB Məhkəməsinin fəaliyyətinin təmin

⁵⁸ Belarus' Presidency in the EAEU bodies in 2015, a.g.e, ss. 4-5.

⁵⁹ Eurasian Economic Integration: facts and figures, 2015, a.g.e, s.33 .

⁶⁰ Pravda.ru, Russia, Kazakhstan and Belarus to have new joint currency by 2025, 10.04.2014, http://www.pravdareport.com/russia/economics/10-04-2014/127325-russia_kazakhstan_belarus_new_currency-0 (21.02.2017)

⁶¹ Kostenko Nataliya, Novikova İrina, Vladimir Putin Obyasnı, çem Evraziyskiy Soyuz Perspektivnee ES, Vedomosti Vlasti, 26.10.2012, http://www.vedomosti.ru/politics/news/5423271/dazhe_ssha_obgonyaem (25.02.2017)

etmək üçün ayrılmışdır⁶². Rusiya AİB-yə tam qoşulmasını sürətləndirmək üçün Qırğızıstana 1.2 milyard⁶³, Qazaxıstana isə 117 milyon ABŞ dolları ayırmışdır⁶⁴. Birliyin büdcəsi üzvlərin yardımları hesabına formalaşır.

Avrasiya İqtisadi Birliyinin ticari-iqtisadi potensialı: İkinci Dünya Müharibəsindən sonra iqtisadi əməkdaşlıq sahələrində baş verən inkişaf özünü iki əsas istiqamətdə - beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatları və beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya şəklində göstərmişdir. Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatları üzv ölkələr arasındakı əlaqələrdə meydana çıxan geriləmələrin aradan qaldırılması və bəzi sahələrdə özünü göstərən problemlərin həllinə yardım edilməsi məqsədiylə meydana çıxmışdır. İqtisadi əməkdaşlığın digər ayağı isə adətən eyni coğrafi regionda yerləşən ölkələr arasında ticarətin sərbəstləşdirilməsinə əsaslanaraq meydana çıxan iqtisadi inteqrasiya prosesləridir. Bu cür inteqrasiyanın ölkələr arasındakı coğrafi və mədəni yaxınlıq, nəqliyyat, daşıma və sərhəd ticarəti baxımından bir çox avantajı vardır. Hazırda dünyada bir çox iqtisadi blok mövcud olmasına baxmayaraq, dünya iqtisadiyyatı əsasən üç bloklu strukturu ilə diqqət çəkir. Bu ticari-iqtisadi bloklarından birincisi, mərkəzini Avropa İttifaqının təşkil etdiyi Qərbi Avropa, ikincisi, ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi NAFTA (Şimal Amerika Ölkələri Sərbəst Ticarət Razılaşması) çərçivəsindəki Şimal Amerika regionu, üçüncüsü isə, çox hissəsini Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin təşkil etdiyi ASEAN-dır (Asiya-Sakit okean İqtisadi Əməkdaşlığı). Bu bloklar xaricində qalan iqtisadi inteqrasiya təşkilatlarının dünya ticarətindəki payı olduqca məhduddur. Lakin son illərdə Avrasiya İqtisadi Birliyinin genişlənməsi və ticari-iqtisadi sahədə geniş miqyaslı inteqrasiya blokuna çevrilmək məqsədiylə atdığı addımlar əsas müzakirə mövzularından biridir: AİB-nin qlobal iqtisadiyyatın üç bloklu sisteminə qoşularaq dördüncü bloka çevrilmə potensialı varmı?

⁶²Kazinform EEU budget 2015 to exceed rub 6.6 bn, 08.12.2014, http://www.inform.kz/en/eeu-budget-2015-to-exceed-rub-6-6bn_a2724891 (25.02.2017)

⁶³Tass Russian News Agency, Russia to allot \$1.2 billion to help Kyrgyzstan in accession to Customs Union, 30.05.2014, <http://tass.com/economy/734052> (26.02.2017)

⁶⁴Бишкек хочет от Астаны \$ 177 млн за вступление в ТС, http://www.kursiv.kz/news/vlast/bishkek_khochet_ot_astany_177 mln za_vstuplenie_v_ts (26.02.2017)

AİB-nin qlobal fəaliyyət dairəsinin hal-hazırda məhdud olduğu reallığını bir kənara qoyaraq iqtisadi statistikaya baxsaq, Birliyin uzun vədədə iqtisadi-təsərrüfat potensialına görə dünyanın dördüncü iqtisadi blokuna çevrilmək üçün əsas namizəd olduğunu deyə bilərik. Belə ki, AİB bunun üçün kifayət qədər iqtisadi imkan və resurs potensialına malikdir. Birlik 20 milyon kvadrat kilometr ərazisi (dünya quru ərazisinin 14%-i) ilə dünyanın ən böyük coğrafiyasına malik iqtisadi blokdir. 1 yanvar 2016-cı il tarixinə əsasən AİB-nin əhalisi 182,7 milyon nəfər olmuşdur. Birliyin Ümum Daxili Məhsulu (ÜDM) 2015-ci ildə 1,6 trilyon (ABŞ) dollar, sənaye istehsalı 945,5 milyon dollar, üçüncü ölkələrlə olan xarici ticarət həcmi 579,4 milyon dollar olmuşdur⁶⁵⁶⁶. AİB 2015-ci ildə neft istehsalına görə dünya üzrə birinci yerdə olmaqla qlobal istehsalın 14,2 %-ni, qaz istehsalına görə dünya üzrə ikinci yerdə olmaqla qlobal istehsalın 16,6 %-ni, elektrik enerjisi istehsalına görə dünya üzrə dördüncü yerdə olmaqla qlobal istehsalın 5 %-ni, kömür istehsalına görə dünya üzrə altıncı yerdə olmaqla qlobal istehsalın 6 %-ni təşkil etmişdir⁶⁷.

Yenə 2015-ci ilin statistikasına görə, dünya üzrə potaş gübrələrin istehsalı üzrə AİB birinci, polad istehsalına görə ikinci, çuqun istehsalına görə isə 5-ci yerdə qərar tutmuşdur⁶⁸.

Avrasiya İqtisadi Birliyi kənd təsərrüfatının qlobal göstəriciləri üzrə (2015); şəkər çuğunduru, yulaf, arpa və çovdar istehsalına görə birinci, günəbaxan istehsalına görə ikinci, kartof və buğda istehsalına görə üçüncü, ət (mal-qara və ev quşları) istehsalına görə isə dördüncü, tərəvəz məhsulları və balqabaq istehsalına görə isə beşinci yerdə qərarlaşmışdır⁶⁹.

⁶⁵Eurasian Economic Integration: facts and figures, Eurasian Economic Commission, 2016, s.12, https://www.eurasiancommission.org/2Fen%2FDocuments%2Fbroshura26_ENGL_2014.pdf&usg=AFQjCNFFYyrr3KQiSupt-WkswlpzsgPIfw (21.02.2017)

⁶⁶ Müqayisə üçün: Birliyin Ümum Daxili Məhsulu (ÜDM) 2014-cü ildə 1,6 trilyon (ABŞ) dollar (dünya ÜDM-sinin 3,2 %-i), sənaye istehsalı 945,5 milyon dollar (qlobal sənaye istehsalının 3,7 %-i), üçüncü ölkələrlə olan xarici ticarət həcmi 579,4 milyon dollar olmuşdur (dünya ixracatının 3,7 %-i və dünya idxalatının 2,3 %-i). Mənbə: http://www.eurasiancommission.org/en/Documents/broshura26_ENGL_2014.pdf

⁶⁷Eurasian Economic Integration: facts and figures, Eurasian Economic Commission, 2016, a.g.e, s.13.

⁶⁸Eurasian Economic Integration: facts and figures, Eurasian Economic Commission, 2016, a.g.e, s.13.

⁶⁹Eurasian Economic Integration: facts and figures, Eurasian Economic Commission, 2016, a.g.e, s.13.

Cədvəl 2.1. 2015-ci ilin və 2016-cı ilin birinci yarısında
AİB üzv dövlətləri arasında qarşılıqlı ticarətin həcmi

AİB	2015-ci ilin I yarısı ABŞ dolları (mln) (Y1⁷⁰ 2015)	2016-cı ilin I yarısı ABŞ dolları (mln) (Y1 2016)	Y1 2015 %	Y1 2016 %
	22,870.9	18,979.5	100.0	100.0
o cümlədən:				
Ermənistan	95.2	174.8	0.4	0.9
Belarus	5,333.2	4,991.8	23.3	26.3
Qazaxıstan	2,751.9	1,803.7	12.0	9.5
Qırğızıstan	212.9	104.3	0.9	0.6
Rusiya	14,477.7	11,904.9	63.3	62.7

Mənbə: Eurasian Economic Commission⁷¹

Son illərin ticari göstəricilərinə nəzər yetirdikdə; 2016-cı ilin birinci yarısında 2015-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə AİB daxilində ticarətin toplam həcmnin 17 % azaldığı görünür. 2016-cı ilin birinci yarısında AİB daxili ticarətin həcmində ən çox paya Rusiya (62.7%), Belarus (26.3%) və Qazaxıstan (9.5%) malik olmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, AİB-də əsas ixracatçı-idxalatçı ölkələr Rusiya, Belarus və Qazaxıstandır. 2016-cı ilin birinci yarısına müvafiq olaraq, AİB daxilində ən kiçik bazar payına Qırğızıstan (0.6%) malik olmuşdur.

⁷⁰ Y1 – İlin birinci yarısı

⁷¹ Eurasian Economic Integration: facts and figures, Eurasian Economic Commission, 2016, a.g.e, s.15.

Cədvəl 2.2. 2015-ci ilin və 2016-cı ilin birinci yarısında AİB üzv dövlətləri arasında ikitərəfli ticarətin həcmi (ölkələr üzrə)

AİB	2015-ci ilin I yarısı ABŞ dolları (mln) (Y1 2015)	2016-cı ilin I yarısı ABŞ dolları (mln) (Y1 2016)	Y1 2016 %
		22,870.9	18,979.5
o cümlədən:			
Ermənistan-Belarus	18.2	13.8	0.07
Ermənistan-Qazaxıstan	2.8	2.4	0.01
Ermənistan-Qırğızıstan	0.2	0.1	0.00
Ermənistan-Rusiya	570.7	537.6	2.83
Belarus-Qazaxıstan	302.1	157.7	0.83
Belarus-Qırğızıstan	21.3	17.7	0.09
Belarus-Rusiya	12,789.1	11,825.3	62.31
Qazaxıstan-Qırğızıstan	487.8	201.7	1.06
Qazaxıstan-Rusiya	7,930.2	5,628.8	29.94
Qırğızıstan-Rusiya	748.5	540.4	2.86

Mənbə: Eurasian Economic Commission⁷²

Cədvəl 2.2-dən aydın olur ki, 2016-cı ilin birinci yarısında AİB daxilində əsas ticarət partnyorları Rusiya ilə Belarus, o cümlədən Rusiya ilə Qazaxıstan olmuşdur. Belə ki, həmin dövrdə AİB daxili ticarət həcmnin 62 faizini Rusiya-Belarus, 30 faizini isə Rusiya-Qazaxıstan ticarəti təşkil etmişdir. Həmçinin, Rusiya-Qırğızıstan ticarət həcmi 2.9 faiz, Rusiya-Ermənistan ticarət həcmi 2.8 faiz olmaqla, ikitərəfli ticarətdə Rusiyanın dominant rol oynadığını göstərir.

⁷²Eurasian Economic Integration: facts and figures, Eurasian Economic Commission, 2016, s.14.

Cədvəl 2.3. 2016-cı ilin birinci yarısında (üçüncü ölkələrlə) xarici ticarətin aqreqatlaşdırılmış indiqatorları üzrə üzv dövlətlərin pay bölgüsü (%)

AİB	İxrac	İdxal	Mal dövriyyəsi
o cümlədən:			
Ermənistan	0.4	1.1	0.7
Belarus	4.4	6.2	5.1
Qazaxıstan	10.7	8.2	9.7
Qırğızıstan	0.3	1.3	0.7
Rusiya	84.2	83.2	83.8

Mənbə: Eurasian Economic Commission⁷³

AİB-nin üçüncü ölkələrlə ticarətinin 2016-cı ilin birinci yarısına olan göstəricilərinə nəzər saldıqda, yenə də həm idxal, həm də ixracda Rusiya, Qazaxıstan və Belarusun əsas paya sahib olduğunu görürük.

Cədvəl 2.4. 2016-cı ilin birinci yarısında AİB üzvlərinin üçüncü ölkələrlə əmtəələr üzrə xarici ticarət həcmi

	İxrac	İdxal	Balans
AİB	140,542.7	88,117.4	52,425.3
o cümlədən:			
Ermənistan	640.2	979.4	-339.2
Belarus	6,148.4	5,481.8	666.6
Qazaxıstan	14,983.1	7,226.5	7,756.6
Qırğızıstan	406.0	1,104.0	-698.0
Rusiya	118,365.0	73,325.7	45,039.3

Mənbə: Eurasian Economic Commission⁷⁴

2015-ci ildə AİB üzvlərinin üçüncü ölkələrlə əmtəələr üzrə xarici ticarət həcmi, **373.9 milyard** - ixrac, **205.5 milyard** – idxal olmaqla, **579.4 milyard** ABŞ dolları təşkil etmişdir. O cümlədən, həmin dövrdə AİB üzv dövlətləri arasında qarşılıqlı ticarət həcmi **45.7 milyard** ABŞ dolları təşkil etmişdir.

⁷³Eurasian Economic Integration: facts and figures, Eurasian Economic Commission, 2016, a.g.e, s.16.

⁷⁴Eurasian Economic Integration: facts and figures, Eurasian Economic Commission, 2016, a.g.e, s.16.

2016-cı ilin birinci yarısında AİB üzvlərinin üçüncü ölkələrlə əmtəələr üzrə xarici ticarət həcmi, **140.5 milyard** - ixrac, **88.1 milyard** – idxal olmaqla, **228.6 milyard** ABŞ dolları təşkil etmişdir. O cümlədən, həmin dövrdə AİB üzv dövlətləri arasında qarşılıqlı ticarət həcmi **19 milyard** ABŞ dollar təşkil etmişdir⁷⁵.

2016-cı ilin birinci yarısında AİB ölkələrinin xarici ticarətində əmtəələrin ixrac-idxal strukturuna diqqət yetirdikdə, pay bölgüsü aşağıdakı kimidir: mineral məhsullar - 31,8%, maşın, təchizat və nəqliyyat vasitələri - 15,8%, ərzaq məhsulları və kənd təsərrüfatı ehtiyatı - 16,5%, metallar və metal məhsulları - 10,5%, kimyəvi preparatlar - 12,3%, parçalar, toxuculuq və ayaqqabı məhsulları - 4% və digər məhsullar - 9,1%⁷⁶.

AİB üzvlərinin üçüncü ölkələrə ixracatının əmtəə tərkibində mineral məhsullar (60.7 %), metal və metal məhsulları (10.7%) və kimyəvi preparatlar (6.8%) dominantlıq təşkil edir. Üçüncü ölkələrdən AİB-yə idxal edilən məhsullarda isə ən böyük yeri maşın, təchizat və nəqliyyat vasitələri (ümumi idxalın 41.6 %-i), kimyəvi preparatlar (19.3%) və qida (ərzaq)məhsulları və kənd təsərrüfatı xammal materialları (14.4%) tutur⁷⁷.

AİB üzvü dövlətlərdən ixrac olunan məhsulların əsas alıcısı Avropa İttifaqıdır (ümumi ixracın 51.1 %-i). Avropa İttifaqı ölkələri içində Niderland, Almaniya, İtaliya, Polşa AİB-nin mallarını idxal edən əsas ölkələrdir. AİB-nin ixracat məhsullarının 24,2 %-i Çin, Yaponiya, Cənubi Koreya daxil olmaqla ASEAN ölkələrinə satılır. Türkiyəyə olan ixracat həcmi üzv dövlətlərinin ümumi ixracatının 4,9 %-ni təşkil edir. MDB ölkələri Ukrayna (3 %) daxil olmaqla AİB ixracatının 5.5 %-ni təşkil edir⁷⁸.

AİB üzv dövlətlərinin idxalatında ən böyük paya Aİ (41.9%) və ASEAN (40.4%) malikdir. Avropa İttifaqı ölkələrindən AİB-yə mal ixrac edən əsas ölkələr Almaniya, İtaliya və Fransadır. ASEAN ölkələrindən isə Çin, ABŞ, Yaponiya, Cənubi Koreya AİB-in ən çox mal idxal etdiyi ölkələrdir. MDB ölkələri AİB

⁷⁵Eurasian Economic Integration: facts and figures, Eurasian Economic Commission, 2016, a.g.e, s.18.

⁷⁶Eurasian Economic Integration: facts and figures, Eurasian Economic Commission, 2016, a.g.e, s.15.

⁷⁷Eurasian Economic Integration: facts and figures, Eurasian Economic Commission, 2016, a.g.e, s.17.

⁷⁸Eurasian Economic Integration: facts and figures, Eurasian Economic Commission, 2016, a.g.e, s.17.

idxalının Ukrayna (2.7 %) daxil olmaqla 4.3 %-ni təşkil edir. AİB idxalında Türkiyənin payı təxminən 1.9 %-dir⁷⁹.

AİB-nin xarici ticarətdə ayrı-ayrı ölkələr üzrə əsas ticarət partnyorları bu ölkələrdir: Çin (14.8%), Almaniya (8,9%), Niderland (7.9%), İtaliya (5.6%), ABŞ (4.4%) , Türkiyə (3.8%), Yaponiya (3.5%), Fransa (3.2%), Polşa (3.1%), Koreya Respublikası (3%), Ukrayna (2.9%), Böyük Britaniya (2.6%), Belçika (1.6%)⁸⁰.

Avrasiya İqtisadi Birliyinin inkişaf perspektivləri və Rusiya amili: Birliyə daxil olan iqtisadiyyatlarda son illərdə özünü göstərən geriləmələrə baxmayaraq, AİB xüsusilə əhatə etdiyi coğrafiyada əmtəə, işçi və sərmayə axınını asanlaşdırmaq üçün xeyli imkanlara malikdir. Yaxşı hüquqi-institutsional idarəçilik mexanizmini əsas alan korrupsiyasız və şəffaf hökumətlərin birliyi vasitəsilə, habelə kökləri dərinə gedən siyasi ambisiyalar bir kənara qoyaraq Avropa Birliyi nümunəsində iqtisadi inteqrasiya və fayda məqsədlərinə yönəldiyi halda AİB-nin inkişaf edən beynəlxalq iqtisadi blok kimi qlobal inteqrasiyanın mühüm həlqələrindən birinə çevriləcəyinə şübhə yoxdur. ÜDM (1,6 trilyon dollar), sənaye istehsalı (945,5 trilyon dollar), neft istehsalı (qlobal hasilatın 14,2 %-i - dünya birincisi) və təbii qaz istehsalı (qlobal hasilatın 16,6 %-i - dünya ikincisi) kimi üstünlükləri ilə AİB enerji resurslarının qiymətinin əvvəlki dövrlərdəki kimi yüksək olması halında uzun vədədə müvəffəqiyyət qazanma potensialına malikdir. Üzvlərinin malik olduğu əsas üstünlüklərdən biri də, aralarında mövcud olan ortaq siyasi və mədəni keçmişdir.

Digər tərəfdən, Avrasiya İqtisadi İcmasının inteqrasiyada qarşılaşdığı problemlər hazırda Avrasiya İqtisadi Birliyi üçün də müəyyən qədər xarakterlidir. Bəzi iqtisadçılara görə, üzv ölkə iqtisadiyyatlarının yaxşı inkişaf etməməsi bölgə-içi ticarətin aşağı olmasının əsas səbəbidir. Digər iqtisadçılar isə, bölgədəki ticari əlaqələrin mənfi səbəbləri kimi; quru və dəmir yollarının effektiv və yaxşı vəziyyətdə olmaması, gömrük proseduralarının çox vaxt alması, gömrüyə və ölkə-içi mallara nəzarətin müvafiq şəkildə icra edilməməsi, informasiya mübadiləsində effektiv

⁷⁹Eurasian Economic Integration: facts and figures, Eurasian Economic Commission, 2016, a.g.e, s.17.

⁸⁰Eurasian Economic Integration: facts and figures, Eurasian Economic Commission, 2016, a.g.e, s.17.

sistemin olmaması, tranzit vergilərin yüksək olması, rəsmi olmayan hesablaşmalar və infrastrukturun yaxşı inkişaf etməməsi kimi faktorları göstərir. Bunlara, effektiv beynəlxalq hesablaşma sisteminin olmaması faktoru da əlavə oluna bilər. Həmçinin, son dövrlərdə dollar məzənnəsinin qeyri-sabitliyi beynəlxalq ticarətdə risk və qeyri-müəyyənlikləri artırmaqda və dolayısı ilə də ticarətə öz mənfi təsirini göstərməkdədir.

Bundan əlavə, bölgədəki gömrük tariflərinin ümumi səviyyəsi müqayisəli olaraq aşağı səviyyədədir. Digər bir mühüm problem də ölkələrarası məlumat mübadilə sisteminin zəifliyi və statistik məlumatlardakı səhv və nöqsanlar, yəni ölkələr arasında statistik məlumatların uzlaşmamasıdır. Bunun səbəbinin sui-istifadə halları olduğu irəli sürülməkdədir.

Bütün bu faktorların təsiri ilə yanaşı, ən əhəmiyyətli faktor kimi ölkələrin istehsal strukturlarının çox böyük bənzərlik göstərməsi, yəni ölkə iqtisadiyyatlarının bir-birini tamamlayıcı deyil, bir-biriylə rəqabətçi mövqedə olması göstərilə bilər. Bu səbəbdən təşkilata Türkiyə kimi iqtisadiyyatı böyük və sənayesi müəyyən səviyyədə inkişaf etmiş ölkənin qoşulması Birlik ölkələrinin xarici ticarətdə tamamlayıcılıq səviyyəsinin yüksəlməsinə və mühüm inkişafa yol açə bilər, habelə bütün iştirakçı ölkələrin lehinə olar.

AİB daxilində son dövrlərdə ticarətə mane olan problemlərin həll edilməsi, lojistik mərkəzlərin qurulması, ölkələrarası ticarətdə effektiv sisteminin inkişaf etdirilməsi və vahid valyuta istiqamətində ciddi cəhdlər göstərilməsi mühüm addımlar kimi qiymətləndirilə bilər. Həmçinin, bu fəaliyyətlərin daha geniş diametrli olması, müştərək siyasətin həyata keçirilməsi, Gömrük Birliyinin inkişafı və üzvlərinin artırılması, daha geniş coğrafiyaya yayılması və ən əhəmiyyətlisi, siyasi iradə və dayanıqlılıq inteqrasiya prosesini sürətləndirilməsi üçün vacib amillərdir.

Avrasiya İqtisadi Birliyinin təsis prosesi 2011-ci ilin noyabr ayında Rusiya, Qazaxıstan, Belarus dövlət başçılarının bir araya gələrək birliyin qurulmasına dair sənədlərə imza atmasıyla başlamışdır. Lakin tarixdən də xatırlaya bilərik ki, Avrasiya Birliyi ideyası bir çox geopolitiklər tərəfindən zaman-zaman gündəmə gətirilmişdir. Rus tarixçiliyinin avrasiyaçı geopolitiklərdən olan Nikolay Qumilyovun Rusiyanın Qərblə ittifaq yerinə Avrasiya Birliyinə üstünlük verməsi fikri ilə yanaşı,

avrsiyaçılıq axınının mühüm simalarından olan Duginin Avrasiya Birliyinin qurulmasının gərəkliliyini ciddi şəkildə müdafiə etməsi zamanla belə bir birliyin qurulması üçün müəyyən akademik təməl yaratmışdır. Dugin “Geopolitikanın təməlləri” (1997) adlı əsərində yazırdı: “Avrasiyanın ürəyi prinsip etibarı ilə Rusiyadır. Rusiyanın quracağı Avrasiya İmperatorluğu mühüm olan ortaq düşmən prinsipi üzərində inşa ediləcək. Bu ortaq mədəniyyət impulsu siyasi və strateji birliyin təməli olacaqdır”⁸¹. Aleksandr Dugin digər bir kitabı “Rus geopolitikası”nda “Avrasiya İmperatorluğu”ndan danışarkən, gələcəkdə yeni bir “Rus İmperatorluğu”nun qurulmasının gərəkliliyini vurğulamaqdadır. Ona görə, bu hərəkatın (yolun) sonu yeni bir Rus İmperatorluğuna çıxacaqdır”⁸². Həmçinin, Avrasiyaçı geopolitik mütəfəkkirlərindən olan Savitsikin ifadə etdiyi kimi, Avrasiya Birliyi slavyan-türk birliyindən keçməkdədir. Hal-hazırda Avrasiya Birliyinin slavyan ayağını Rusiya və Belarus təşkil edərkən, türk ayağını Qazağıstan və Qırğızıstan təşkil edir. Lakin bəzi mütəxəssislərə görə, Avrasiya Birliyi daha yaxşı bir şəkildə qurulmaq üçün yalnız iki türk respublikası ilə kifayətlənməyib, Türkiyə və Azərbaycanla da əlaqələrini inkişaf etdirməlidir. Bu halda Rusiya Dağlıq Qarabağ probleminə laqeyd qalmamalı və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etməlidir. Yalnız bu zaman Rusiyanın Azərbaycanla əlaqələri daha yaxşı səviyyəyə yüksələ bilər.

Digər tərəfdən Makinderin quru hakimiyyəti nəzəriyyəsinə nəzər yetirdikdə, “kim “heartland”ə nəzarət etsə, Avrasiyaya hökm edər, kim Avrasiyaya nəzarət etsə, dünyaya hökm edər” fikri Rusiyanın belə bir birliyin qurulmasına nə qədər əhəmiyyət verə biləcəyini göz önünə sərməkdədir. Həmçinin, Soyuq Müharibədən sonra beynəlxalq sistemin tək qütblü olması və ABŞ-ın dünyanı təkbaşına idarə etmək istəyi Rusiyanı buna qarşı müəyyən tədbirlər görməyə məcbur etmişdir.

Rusiyanın xarici siyasət doktrinalarını analiz etsək, beynəlxalq konyekturada tək qütblü sistemi inkar edərək çox qütblü sistemdən yana olduğunu görə bilərik. Bu səbəbdən, indiki halda qlobal təməldə həm ABŞ, həm Aİ və digər ölkələrlə rəqabət

⁸¹ Ehtiram Aşırılı, Avrasya Ekonomik Birliyi, 28.12.2016, Kafkassam, <http://www.kafkassam.com/avrasya-ekonomik-birliyi.html> (28.02.2017)

⁸² Aşırılı, a.g.e.

apara bilməsi ilə yanaşı, həm də global güc mövqeyinə yüksələ bilməsi üçün Avrasiya İqtisadi Birliyinin genişlənməsinin Rusiya üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğu aydın olur.

Bu məqsədlə, hal-hazırda danışıqların davam etdiyi əsas ölkə Tacikistandır. Belə ki, Tacikistan formal olaraq birliyə qoşulmağa dəvət olunmuş və razılığa gəlməkdə maraqlı olduğunu ifadə etmişdir. Lakin Tacikistan ilə Qırğızıstan arasında mövcud sərhəd münaqişəsi bu ölkənin AİB-yə qoşulmasını ləngidir.

Özbəkistan AİB-yə qoşulmaq məsələsində tərəddüd edən ölkələrdən biridir. Özbək rəsmiləri AİB daxilində inteqrasiyanın perspektivinə inanmırlar. Bundan əlavə, 2014-cü ildə Rusiya Qazpromunun Qırğızıstanın enerji şəbəkəsini satın alması ilə Özbəkistan Qırğızıstanın cənubuna qaz ixracını dayandırmışdı. Buna səbəb kimi isə Özbəkistan tərəfi elan etdi ki, onun Qazprom ilə qaz ixracına dair sazişi yoxdur⁸³. Aydındır ki, öz suverenliyinə çox həssas yanaşan Özbəkistanın bu addımı Rusiyanın bölgədə artan nüfuzuna qarşı atılmışdır. Lakin rusiyalı analitiklərə görə, Rusiyanın təsiri və Qazaxıstan ilə Qırğızıstanda ticarətin inkişafı gələcəkdə Özbəkistanı AİB-yə qoşulmağa təşviq edə bilər⁸⁴. Özbəkistan eyni zamanda, 2014-cü ildə MDB ATZ-yə qoşulub və Birlik üzvləri ilə azad ticarət həyata keçirir.

Moldova, Ukrayna⁸⁵ və Gürcüstan həm Aİ, həm də AİB tərəfindən inteqrasiya proseslərinə qoşulmaq üçün dəvət edilən əsas ölkələr idi. Lakin hər üç ölkə Avropaya inteqrasiyanı üstün tutaraq, 2014-cü ilin mart ayında Avropa İttifaqı ilə asossasiya sazişləri imzaladılar. Bununla belə, Moldovada Dnestryanı, Ukraynada Donetsk və Luqansk, Gürcüstanda Cənubi Osetiya və Abxaziya kimi Rusiyanın nüfuz dairəsində olan münaqişəli ərazilər Avrasiya Gömrük Biliyinə qoşulmaq və AİB-yə inteqrasiya

⁸³The Economist, Power failure - Not all goes smoothly for Russia in its backyard, 26.07.2014,

<http://www.economist.com/news/asia/21608807-not-all-goes-smoothly-russia-its-backyard-power-failure> (28.02.2017)

⁸⁴Murat Sadykov, "Uzbekistan's Car Industry Takes a Beating from Russia's Custom Union", EurasianNet, 21.02.2014, <http://www.eurasianet.org/node/68072>(27.02.2017)

⁸⁵ Bəzi mütəxəssislər tərəfindən keçmiş SSRİ respublikaları içərisində Rusiyadan sonra ikinci ən geniş iqtisadiyyata malik olan Ukraynanın Avrasiya iqtisadi inteqrasiyasında iştirakı Birliyin müvəffəqiyyət qazanması üçün əsas amillərdən biri hesab edilirdi. Bu kontekstdə, Ukraynanın sabiq prezidenti Viktor Yanukoviç 2013-cü ildə ölkəsinin AİB-də müşahidəçi statusunda iştirak edəcəyini elan etmişdi. Lakin onun Avropa İttifaqı ilə inteqrasiya proseslərini dayandıraraq Avrasiyaya yönəlməsi ölkə daxilində ciddi etirazlarla qarşılandı və Avro-Meydan hərəkətinə gətirib çıxardı. Proseslərin sonrakı gedişi Yanukoviçin prezidentliyinin başa çatması və Krımın Rusiyaya birləşdirilməsi ilə nəticələndi.

etmək istəklərini bəyan ediblər. Həmçinin, AİB-ni genişləndirmə planına uyğun olaraq, 2015-ci ilin may ayında Rusiya Federasiyası ilə Cənubi Osetiya arasında inteqrasiya sazişi imzalanmışdır.

Rusiyanın aparıcı dövlət olduğu AİB ilə bağlı Avropa İttifaqının bir sıra narahatçılıqları var. Keçmiş Avropa ali komissarı Joze Manuel Barrozo qeyd edirdi ki, Aİ Avrasiya Birliyi də daxil olmaqla regional inteqrasiyanı dəstəkləyir. O, həmçinin Qazaxıstanın bloka qoşulmağını alqışlamışdı. Lakin Barrozun “regionda inteqrasiya yetərli deyil” deyərək tənqid etdiyi əsas məsələ post-sovet məkanı idi. Bundan əlavə, o, Ukrayna böhranının Aİ ilə AİB arasında yaxşı əməkdaşlıq üçün əsas mane olduğu barədə xəbərdarlıq etmişdi.

AİB ilə Aİ arasında gərginliyin əsas səbəbi hər iki blokun bir sıra keçmiş sovet respublikaları ilə əlaqələrini dərinləşdirmək istəyidir. Aİ-nin Moldova, Ukrayna və Gürcüstan ilə azad ticarət razılaşmaları imzalaması onların hər üçünün Rusiyaya arxa çevirməsinə səbəb olub. Bununla yanaşı, hər üç ölkədə Rusiyanın bilavasitə dəstəkçisi olduğu ərəzi-etnik münaqişələr var ki, Rusiya həmin ərəzilərdə yerləşən separatistlərdən üzünü Qərbə tutan Moldova, Ukrayna və Gürcüstan hökumətlərinə təzyiq vasitəsi kimi istifadə edir. Ukraynanın faktiki olaraq iki yerə bölünməsi, Krım münaqişəsi, habelə hazırda Ukraynanın şərqində gedən müharibə Rusiya və Aİ-nin ölkəni müvafiq olaraq öz iqtisadi bloklarına qatmaq mübarizəsinin nəticəsi kimi meydana çıxıb.

Azərbaycana gəldikdə isə, ölkənin iqtisadi inkişaf naziri 2014-cü ildə AİB-yə qoşulmaq məsələsinin hazırda ölkə gündəmində olmadığını ifadə etmişdi. Azərbaycanın xarici işlər nazirinin bəyanatında isə “Rusiya və Azərbaycan arasında qarşılıqlı hörmət və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa əsaslanan isti və dost əlaqələr” bir daha vurğulanmışdı.

Azərbaycanın regional iqtisadi əlaqələrdə daha çox ikitərəfli formatlara üstünlük verməsi və balanslı xarici siyasəti AİB-də iştirak etməməsinin əsas səbəblərindən biridir. Lakin Ermənistanın AİB-yə qoşulması Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzündən Azərbaycanın siyasi-iqtisadi maraqları ilə toqquşan bir məsələni ortaya çıxardı. Belə ki, Ermənistanın AİB-yə qoşulma

prosesində özünü de-fakto müstəqil elan etmiş Dağlıq Qarabağ Respublikası Birliyə qoşulmadı. Lakin Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayev prezident İlham Əliyev tərəfindən göndərilmiş məktuba müvafiq olaraq, Ermənistanın AİB-yə yalnız beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış sərhədləri çərçivəsində Dağlıq Qarabağ istisna olmaqla qəbul edilməsi barədə çağırış etdi. Belə bir çağırış faktiki olaraq, üçüncü tərəf kimi DQ-dan GB-nin üzvü Ermənistanla ixrac edilən mallara gömrük vergisi tətbiq olunmasını nəzərdə tuturdu. Bu çağırışa baxmayaraq, Rusiya prezidenti Vladimir Putin Ermənistanla sazişin qısa müddət ərzində imzalanmasının vacibliyini vurğuladı. Erməni tərəfi də öz növbəsində Qazaxıstan prezidentinin tələbinə baxmayaraq, Rusiya-Belarus-Qazaxıstan Gömrük Birliyinə qoşulduqdan sonra Ermənistanla Dağlıq Qarabağ arasında hansısa gömrük yoxlama məntəqəsinin olmayacağını və Dağlıq Qarabağdan idxal edilən məhsullara vergi qoyulmayacağını bəyan etdi⁸⁶. Bu vəziyyət, Ermənistan AİB-yə daxil edilərkən Azərbaycanın beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmış sərhədlərinin nəzərə alınmaması demək idi.

Beləliklə, Avrasiya Birliyi fikri iqtisadi sahəyə aid hərəkət olaraq meydana çıxıb, lakin AİB haqqında Rusiyanın keçmiş SSRİ coğrafiyasını yenidən birləşdirmək planı olaraq bəhs edilənlər də az deyil. AİB yaradılarkən ağıla gələn ilk sual “Yoxsa SSRİ yenidən qurulurmu?” sualı olmuşdur. Necə ki SSRİ dağıldıqdan dərhal sonra qurulan və köhnə sovet coğrafiyasını bir arada tutmağa çalışan MDB eyni sualı ağıla gətirmişdir. Lakin Rusiya prezidenti Vladimir Putin öz açıqlama və məqalələrində dəfələrlə Avrasiya İqtisadi Birliyinin Avropa İttifaqını nümunə aldığını bildirmiş və bu suala müəyyən aydınlıq gətirmişdir.

Avrasiya İqtisadi Birliyinin quruluş prosesinə baxdıqda, Avropa İttifaqındakı kimi bənzər proses izləndiyi görünür. Belə ki, Avrasiya İqtisadi Birliyinin təsisinə qədər Gömrük Birliyi və Vahid İqtisadi Sahə sazişlərinin imzalanması və Avrasiya İqtisadi İcmasının qurulması Avropa İqtisadi Birliyində gedən proseslərlə eyni idi. Digər bənzər xüsus odur ki, Avropa Birliyinin hərbi ayağını Şimali Atlantika

⁸⁶News Am, No customs checkpoint will be set up between Armenia and Karabakh, 05.06.2014, <https://news.am/eng/news/212878.html> (28.02.2017)

Müqaviləsi Təşkilatı (NATO) təşkil etdiyi halda, Avrasiya İqtisadi Birliyinin hərbi ayağı Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatıdır.

ABŞ-ın AİB ilə bağlı mövqeyi də birmənalı olmamışdır. Birlik Müqaviləsi imzalanan zaman Abigail Hauslohner Vaşinqton Postda yazırdı ki, müqavilə “Rusiyanın keçmiş sovet ölkələri ilə əlaqələrini daha da möhkəmləndirmək” niyyəti daşıyır⁸⁷. ABŞ hökuməti AİB-yə öz etirazını bildirərək, onu keçmiş sovet respublikaları arasında SSRİ bənzəri yeni bir birlik yaratmaq cəhdi adlandırmışdır. 2012-ci ilin dekabr ayında keçmiş dövlət katibi Hillari Klinton öz fikrini belə ifadə etmişdi: “... Biz məqsədin nə olduğunu bilirik və onu ləngitmək və ya qarşısını almaq üçün təsirli yollar tapmağa çalışırıq”⁸⁸.

Ümumi planda baxdıqda, Rusiyanın AİB-də aparıcı və əsas təşəbbüskar dövlət olduğu gözərdi edilə bilməz. Bununla belə, Birliyin əsasını təşkil edən Mərkəzi Asiya respublikalarının ümumi qənaəti belədir ki, AİB heç vaxt fəvqəlmilliyə siyasi təşkilata çevrilməməlidir. AİB təsis edilərkən və daha sonralar da Nazarbayevin tez-tez təkrar etdiyi kimi, Birlik iqtisadi blok olaraq qalacaq və Avropa ilə yüksələn Asiya arasında etibarlı körpü ola bilər. Rusiya Xarici İşlər Naziri Sergey Lavrov da 2015-ci ildə bu inteqrasiya blokuna Sovet İttifaqının yenidən yaradılması kimi baxılmasının düzgün olmadığını bildirmişdir⁸⁹.

Bununla belə, AİB-dən danışarkən Rusiyanın Birlik üzvləri arasında vasitəçi və təşkilatçı rol boynuna götürdüyünü qəbul etmək və beynəlxalq iqtisadi blokda qazanan tərəfin hər zaman inkişaf etmiş iqtisadiyyat və yüksək texnologiyaya sahib ölkə olduğunu vurğulamaq lazımdır. İndiyə qədərki AİB təcrübəsi belə bir inteqrasiya blokunun bütün ticari məhdudiyyətləri aradan qaldırmadığını, habelə sərmayə, mal və xidmət dövriyyəsinin həqiqi mənada sərbəst olmadığı müddətcə üzv ölkələr arasında iqtisadi böyüməni təşviq etmədiyini göstərməkdədir. Rusiya bölgədəki nüfuzunu

⁸⁷Washington Post, [Russia, Kazakhstan, Belarus form Eurasian Economic Union](http://www.washingtonpost.com/world/europe/russia-kazakhstan-belarus-form-eurasian-economic-union/2014/05/29/de4a2c15-cb01-4c25-9bd6-7d5ac9e466fd_story.html), 29.05.2014, http://www.washingtonpost.com/world/europe/russia-kazakhstan-belarus-form-eurasian-economic-union/2014/05/29/de4a2c15-cb01-4c25-9bd6-7d5ac9e466fd_story.html (27.02.2017)

⁸⁸Associated Press, [Clinton fears efforts to 're-Sovietize' in Europe](http://bigstory.ap.org/article/clinton-fears-efforts-re-sovietize-europe), 06.12.2012, <http://bigstory.ap.org/article/clinton-fears-efforts-re-sovietize-europe> (28.02.2017)

⁸⁹Serdar Yılmaz, “Asya’da Bir Ekonomik Gelişim Modeli: Avrasya Ekonomik Birliğı”, **Elektronik Siyasət Bilimi Araştırmaları Dergisi**, 01.2017, cild:8, №1, s.71, http://www.academia.edu/31067992/Asyada_Bir_Ekonomik_Geli%C5%9Fim_Modeli_Avrasya_Ekonomik_Birli%C4%9Fi (25.02.2017)

artırmaq üçün AİB-dən təsirli bir mexanizm kimi istifadə edir və bu da Birlik daxilindəki real integrasiyaya mane olur. Digər tərəfdən, Rusiyanın ÜDM-si bütün AİB-nin ÜDM-sinin təxminən 86%-ni təmsil etdiyi üçün digər üzvlərdən daha çox fayda əldə etdiyi görüntüsü yaranır. Neft və təbii qazın istehsal və satışında Rusiyanın AİB daxilindəki payı da 80 %-dan çoxdur⁹⁰. 144 milyonluq əhalisi ilə Rusiya, AİB daxilində ən böyük alış-satış bazarıdır. Həmçinin, AİB daxilindəki ticari əlaqələr əsasən Rusiya tərəfindən istiqamətləndirildiyi üçün Birlik üzvləri ciddi şəkildə rus iqtisadiyyatından asılı vəziyyətdədirlər. Bu şərtlərdə rus iqtisadiyyatında özünü göstərən mövcud iqtisadi durğunluq digər üzvlərin iqtisadi vəziyyətini də təhlükəyə atır.

Bəzi mütəxəssislərə görə, AİB hazırda iqtisadi birlik kimi fəaliyyət göstərsə də, gələcəkdə özünü daha çox siyasi birlik kimi göstərəcək. Onlara görə, Rusiya prezidenti Vladimir Putinin əsas hədəflərindən biri Aİ üzvü olan Baltik ölkələri istisna olmaqla, Gömrük Birliyini bütün keçmiş sovet ölkələrinə qədər genişləndirməkdir. Qərb mənbələri belə hesab edir ki, Putinin əsas planı Avropa İttifaqı kimi “güclü, fəvqəlmilli bir birlik” - Avrasiya Birliyi qurmaqdır. Belə bir birlik iqtisadiyyatları, hüquq sistemlərini, gömrük xidmətlərini, hərbi gücləri birləşdirərək, Avropa ilə Asiya arasında körpü rolunu oynayaraq, Aİ, ABŞ, Çin və Hindistana rəqib olmağı nəzərdə tutur⁹¹.

⁹⁰ Yılmaz, a.g.e, s.72

⁹¹ Jon Henley, A brief primer on Vladimir Putin's Eurasian dream, The Guardian, 18.02.2014, <https://www.theguardian.com/world/shortcuts/2014/feb/18/brief-primer-vladimir-putin-eurasian-union-trade> (28.02.2017)

III FƏSİL. MDB daxilində hərbi-təhlükəsizlik bloku: Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı

Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının yaradılması üçün hüququ əsas MDB-nin təsis Sazişi və Nizamnaməsində nəzərdə tutulmuşdu; MDB Nizamnaməsinin 4-cü maddəsi MDB təsis Sazişinin 7-ci maddəsinin genişləndirilmiş formasıdır. Bura edilən ən mühüm əlavə müdafiə siyasəti sahəsində əməkdaşlıqla əlaqədardır. Belə ki, MDB təss Sazişinin və Almatı Deklarasiyasının strateji hərbi qüvvələrin birgə komandanlığa və nüvə silahları üzərində birgə nəzarətə dair şərtləri Nizamnaməyə Kollektiv Təhlükəsizlik ilə Hərbi və Siyasi Əməkdaşlıq adı altında xüsusi bir hissə kimi əlavə edilmişdir. Həmin hissənin maddələrinə müvafiq olaraq, üzv dövlətlər beynəlxalq təhlükəsizlik, tərki silah və silahlanmaya nəzarət sahəsində, eyni zamanda hərbi müşahidəçilər qrupu və kollektiv sülh qoruma qüvvələrinin yardımını ilə hərbi qüvvələrin yaradılması sahəsində koordinasiya siyasət həyata keçirməkdədir. Üzv dövlətin suverenliyinə, təhlükəsizliyinə və ərazi bütövlüyünə yaxud beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə təhdid halında üzvlər gərək dərhal öz mövqelərini koordinasiya etmək üçün birgə konsultasiya mexanizmi işə salsınlar və təhdidin qarşısını almaq üçün sülh qoruyucu əməliyyatlar təsis etmək və habelə BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə müvafiq olaraq silahlı qüvvələrə müraciət etmək də daxil olmaqla ölçülər götürsünlər. Hərbi qüvvələrin birgə istifadəsi ilə bağlı qərar Dövlət Başçıları Şurası tərəfindən qəbul edilə bilər.

Bütövlükdə götürdükdə, Nizamnamənin bu hissəsi ən azından ilk mərhələdə bütün üzv dövlətlər tərəfindən qəbul edilməmişdir. Həmin maddələr daha çox 1992-ci il tarixli Kollektiv Əməkdaşlıq Müqaviləsini imzalayan MDB üzvlərinin (Rusiya, Ermənistan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Tacikistan, Özbəkistan) maraqlarına uyğun gəlirdi. Məhz bu səbəbdən, Nizamnaməni ratifikasiya edərkən təsisçi üzvlərə (43-cü maddəyə əsasən) həmin maddələrə ehtiyatla yanaşmaq icazəsi verilmişdir. Həmçinin, MDB Nizamnaməsi təsisçi dövlətlərə Koordinasiya-Məşvərət Komitəsi, Müdafiə Nazirləri Şurası, Sərhəd Qoşunları Komandanları Şurası, Birləşmiş hərbi qüvvələrin yüksək Komandanlığı, İqtisad Məhkəməsi, İnsan Hüquqları Komissiyası və

Parlamentlərarası Asambleya kimi orqanlarla bağlı istisnalar qəbul etmək hüququ verməkdədir.

3.1. Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının təsis edilməsi, məqsəd və prinsipləri, fəaliyyət dairəsi

Üzvlərinin hərbi-siyasi maraqları üçün mühüm alətlərdən biri olan Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı (KTMT) Müstəqil Dövlətlər Birliyinin tərkibində meydana çıxan ilk bloklardan biridir. Əgər Rusiyanın aparıcı rol oynadığı MDB-daxili əlaqələrin iqtisadi qanadını Avrasiya İqtisadi Birliyi təşkil edirsə, hərbi qanadı KTMT-dir. Təşkilat özünün əsas məqsədini üzv ölkələrin müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü istiqamətində meydana çıxan hərbi təhlükələrin qarşısını almaq və təhdidləri ortaq səylərlə aradan qaldırmaqda görür. Başqa sözlə, KTMT üzv ölkələrin milli təhlükəsizliklərini təmin etmək məqsədiylə yaradılan çox istiqamətli hərbi-siyasi münasibətlərin koordinasiya qurumudur.

Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı (KTMT) hərbi ittifaq kimi altı MDB üzvü (Rusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Belarus və Ermənistan) tərəfindən qurulmuşdur. Təşkilatın təməlləri Özbəkistanın paytaxtı Daşkənddə imzalanmış Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi (KTM) ilə qoyulmuşdur. Rusiya Federasiyasının öz Silahlı Qüvvələrinin qurulmasına dair nəşr etdiyi 7 may 1992-ci il tarixli məlumatda MDB üzvü ölkələr ortaq təhlükəsizlik müqaviləsi bağlamağa dəvət edilirdi. Məhz ortaq təhlükəsizliyə dair Rusiyanın həmin tələbi ilə 15 mayda Daşkənd şəhərində MDB Dövlət başçıları Şurası toplandı. Bu zirvədə altı ölkə (Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Tacikistan və Ermənistan Respublikaları) Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsini (Daşkənd Müqaviləsi) imzaladılar⁹². Beləliklə, həmin müqavilə ilə imzaçı tərəflər arasında yeni bir hərbi ittifaq quruldu.

⁹²Alexei G. Arbatov, Karl Kaiser, Robert Legvold, Russia and the West: The 21st Century Security Environment, Routledge, 08.06.1999, s.62, <https://books.google.com/books?id=rHYZk-t7dI0C&pg=PA62#v=onepage&q&f=false> (01.03.2017)

Əvvəllər özünü daha çox müxtəlif bəyanatlar verməklə təsdiq etdirməyə çalışan və üzv ölkələrin təhlükə sizliyini təmin etmək anlamında heç bir təşkilati strukturu və yaxud hüquqi səlahiyyəti olmayan KTMT, 2002-ci ilin oktyabrından konkret hərbi-siyasi blok adı ilə çıxış edir. Həminil oktyabrın 7-də MDB-nin Kişinyov sammitində Rusiya, Belarus, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistan prezidentləri Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi (KTMT) Təşkilatının Nizamnaməsini və Təşkilatın hüquqi statusu haqda müqaviləni imzaladılar. Hazırda KTMT-nin altı üzvü var, bununla yanaşı Əfqanıstan və Serbiya da təşkilatda müşahidəçi statusuna malikdir⁹³.

Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsinə görə, imzaçı ölkələr hər hansı bir başqa hərbi ittifaq və ya ölkələr qrupuna daxil ola bilməzlər. Bu ölkələrdən hər hansı birinə qarşı olan hücum bütün üzv ölkələrə qarşı reallaşdırılmış hesab edilir. Altı təsisçi üzvdən başqa, Azərbaycan Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsini 24 sentyabr 1993-cü il tarixində, Gürcüstan 9 dekabr 1993-cü il tarixində və Belarus 31 dekabr 1993-cü il tarixində imzalamışdır. MDB üzvlərindən Ukrayna, Moldova və Türkmənistan isə, KTM-ni heç vaxt imzalamayıb. Müqavilə 20 aprel 1994-cü il tarixində qüvvəyə girmiş, 1 noyabr 1995-ci il tarixində BMT katibliyi tərəfindən qeydə alınmışdır.

KTM uzadılmadığı halda 5 illik hüquqi qüvvəyə malikdir. 2 aprel 1999-cu ildə yalnız 6 ölkə Müqaviləni növbəti beş il müddətinə uzatmaq məqsədiylə yenilənmişdir. Azərbaycan, Gürcüstan və Özbəkistan Müqaviləni yeniləməkdən imtina etmiş və Müqavilədən çıxmışdılar⁹⁴. Özbəkistan eyni zamanda 1997-ci ildə Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldova tərəfindən bölgədəki rus təsirini neytrallaşdırmaq üçün qurulan GUAM Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Təşkilatına qoşulmuş, lakin 2005-ci ildə GUAM-dan da çıxmışdır. Bununla da kifətlənməyən

⁹³Организации Договора о коллективной безопасности, Парламентские делегации Республики Сербия и Исламской Республики Афганистан получили статус наблюдателей при Парламентской Ассамблее ОДКБ, 12.04.2013, http://www.odkb-csto.org/news/detail.php?ELEMENT_ID=1776 (01.03.2017)

⁹⁴ Adam Weinstein, Russian Phoenix: The Collective Security Treaty Organization, The Whitehead Journal of Diplomacy and International Relations, Winter/Spring 2007, s.171, <http://blogs.shu.edu/diplomacy/files/archives/13-Weinstein.pdf> (01.03.2017)

Özbəkistan 2006-ci ildə yenidən KTMT-yə qayıtmış və 2012-ci ilin iyun ayında üzvlüyünü bir daha təxirə salmışdır⁹⁵.

Öz geosiyasi, geoiqtisadi və geostrateji maraqlarına uyğun olaraq bir-biri və Rusiya ilə münasibətlərinə fərqli (diferensial) yanaşma nümayiş etdirməyə meyilli olan MDB dövlətləri Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi təşkilatına (KTMT) da eyni münasibət göstərmişdilər. Məsələn, Azərbaycan⁹⁶, Gürcüstan və Türkmənistan ümumiyyətlə KTMT-yə qoşulmadı, Ukrayna, Moldova və Özbəkistan isə tamhüquqlu üzv deyil, müşahidəçi statusunda iştirak etməyə razılıq verdilər. Əli Həsənova görə, Azərbaycan, Gürcüstan və Moldova iki səbəbə görə KTMT-yə qoşulmaqdan imtina etdilər. Birinci səbəb, bu sistemin başında dayanan Rusiyanın müəyyən dairələrinin bu ölkələrin ərazisində etnik separatizmə verdiyi gizli, yaxud açıq dəstək və bu fonda yaranan münaqişələrin həllində qeyri-obyektiv mövqe nümayiş etdirməsi hesab olunurdusa, ikinci səbəb bu dövlətlərin Qərbə və onun təhlükəsizlik sisteminə inteqrasiya meyili, yaxud bitərəf qalma siyasəti yürütmələri idi. Məsələn, SSRİ dağılan kimi, Türkmənistan postsovet məkanında heç bir təhlükəsizlik sistemə qoşulmayacağı və bitərəf dövlət mövqeyi tutacağını bəyan etmişdir⁹⁷.

KTMT-nin əsas orqanları: Kollektiv Təhlükəsizlik Şurası, Xarici İşlər Nazirləri Şurası, Müdafiə Nazirləri Şurası və Təhlükəsizlik Şurası Katibləri Komitəsidir. KTMT-nin daimi vəzifəli orqanı isə Təşkilat Katibliyidir. Ən yüksək qərar orqanı “Şura” adlanan Kollektiv Təhlükəsizlik Şurasıdır. Şuraya başçılıq isə növbəti iclasa qədər şura toplantısının keçirildiyi ölkənin dövlət başçısı tərəfindən həyata keçirilir.

Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsinin təməlinə “kollektiv təhlükəsizlik” anlayışı dayanır. KTMT Müqaviləsinin 2-ci və 4-cü maddələri kollektiv təhlükəsizliklə əlaqəli maddələrdir. 2-ci maddəyə görə, bir yaxud bir neçə üzv

⁹⁵РИА Новости, Узбекистан второй раз выходит из ОДКБ, 28.06.2012, https://ria.ru/defense_safety/20120628/687288392.html (01.03.2017)

⁹⁶Azərbaycan NATO-ya üzvlük haqqında da indiyə qədər hansısa rəsmi mövqe nümayiş etdirməmiş və yalnız “hərbi-geostrateji əməkdaşlıq” əlaqələri yaratmışdır.

⁹⁷Həsənov, *Azərbaycanın geosiyasəti*, a.g.e, s.396.

ölkənin təhlükəsizliyi, ərazi bütövlüyü və müstəqilliyi hər hansı bir təhdidə məruz qaldığı təqdirdə təhdidin aradan qaldırılması üçün ortaq məsləhətləşmə mexanizmi fəaliyyətə başlayır. KTMT sazişinin 4-cü maddəsinə görə isə, üzv ölkələrdən hər hansı birinə hərbi hücum olduğu təqdirdə digər üzv ölkələrin hamısı, başda hərbi olmaq üzrə bəhs edilən ölkəyə gərəkli yardımını təmin edir, həmçinin BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə müvafiq olaraq, kollektiv müdafiə hüququnun təmin edilməsi üçün nəzarətində olan vasitələrdən istifadə edərək dəstək verirlər⁹⁸. Qeyd etmək yerinə düşər ki, NATO-nun da fəaliyyətinin təməlinə “kollektiv təhlükəsizlik” konsepsiyası dayanır və bu hal, KTMT-yə məhz Şimal Alyansına rəqib hərbi təşkilat kimi yanaşılmasına gətirib çıxarır.

Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı tərkibində 3 növ ortaq hərbi qüvvə fəaliyyət göstərir. Bunlardan birincisi regional qüvvələrdir. 1995-ci ildə nəşr olunan Kollektiv Təhlükəsizlik Strateji Sənədinə görə, bu istiqamətdə 3 hərbi qrup yaradılmışdı: Şərqi Avropa qrupu (Belarus və Rusiya), Qafqaz Qrupu (Ermənistan və Rusiya), Mərkəzi Asiya qrupu (Rusiya və Mərkəzi Asiya ölkələri). İkinci ortaq hərbi qüvvə Sülhü Müdafiə Qüvvələridir. Bu qüvvələr 2009-cü ildə yaradılıb və 3500 nəfərlik hərbi gücdür. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, bu hərbi güc daha çox kağız üzərində mövcuddur və ortaq əməliyyatlar həyata keçirməyib. KTMT-yə üzv ölkələr əsasən könüllülük əsasında hərbi əməliyyatlara qoşulublar. Həmçinin, bu güclərin üzv ölkələrdə yerləşməsi bəhs edilən üzv ölkənin tələbiylə reallaşa bilər. Bu məzmununda, KTMT əməliyyatlarında dövlətin rəsmi razılığının alınması əsasdır. KTMT qüvvələri Avrasiya xaricində da ancaq BMT mandatı altında fəaliyyət göstərə bilərlər.

Üçüncü ortaq hərbi qüvvə isə, Mərkəzi Asiya üçün Sürətli Kollektiv Yerləşdirmə Gücüdür (Collective Rapid Deployment Force for Central Asia). Bu qüvvə 2001-ci ildə yaradılıb və 4000 nəfərdən ibarətdir. Sürətli Kollektiv Yerləşdirmə Gücü müharibə sahəsində istifadə edilməmişdir. 2009-cü ildə bu qüvvənin yerini Təcili Kollektiv Müdaxilə Gücü (Collective Rapid Reaction Forces)

⁹⁸ A.Chuntulov, “KGAÖ'nün Avrasya'da Güvenliğin İstikrarındaki Rolü”. IV.UluslararasıTurk-AsyaKongresi:Asya'daBölgeselÖrgütler,KurumsallaşmaveİşBirliđi, 2010, İstanbul: Tasam Yayınları, ss.357-358.

tutdu. Təcili Kollektiv Müdaxilə Gücü Mərkəzi Asiya xaricində də istifadə edilə bilər və 20 min nəfərdən ibarətdir⁹⁹. Təcili Kollektiv Müdaxilə Gücü eyni zamanda üzv ölkələr arasındakı qarşıdurmalarda və ya xaricdən qaynaqlanan təhdidlərə qarşı, mütəşəkkil cinayətkarlıq, fəvqəladə hallar, terror və narkotik qaçaqmalçılığının qarşısını almaq, boru xəttlərini qorumaq, təbii və humanitar fəlakətlər zamanı işləri icra etmək üçün istifadə edilə bilər¹⁰⁰. Belə ki, KTMT kollektiv müdafiə işlərindən əlavə, qeyri-qanuni miqrasiya, narkotik qaçaqmalçılığı və zərərli internet resursları ilə də ortaq mübarizə aparmaqdadır.

Bölgədəki risklər nəzərə alınmaqla, KTMT daxilində Qeyri-qanuni Narkotik Dövriyyəsiylə Mübarizə Koordinasiya orqanı, Qeyri-qanuni Miqrasiya ilə Mübarizə Koordinasiya orqanı və Fəvqəladə Hallara Müdaxilə Koordinasiya orqanı yaradılmışdır. Bundan əlavə, 2003-ci ildən etibarən hər il Avrasiya bölgəsində narkotik maddələrin qeyri-qanuni dövriyyəsinin qarşısını almaq və narkotik maddələrin satışını dayandırmaq üçün “Kanal” adı verilən əməliyyat həyata keçirilir¹⁰¹.

3.2. KTMT və Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi

Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı yarandığı gündən ərəzi-etnik münaqişələrinə fərqli yanaşmalar nümayiş etdirmişdir. Məsələn, Təşkilat 2010-cu ilin iyun ayında Qırğızıstanın cənubunda qırğızlar və özbəklər arasında baş verən qarşıdurmaların qarşısının alınmasında “daxili münaqişələrin” həllinə yox, “xaricdən yarana biləcək təhlükələrə qarşı” tədbir görmək prinsipini rəhbər tutaraq iştirak etməmişdir. Belə ki, Qırğızıstan Müvəqqəti Hökumətinin bütün çağırışlarına baxmayaraq, nə KTMT, nə də Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı (ŞƏT) bölgəyə müdaxilə etdilər. Lakin Müstəqil Dövlətlər Birliyi 1992-97-ci illərdə Tacik Vətəndaş Müharibəsinə müdaxilə etməkdən çəkinməmişdi. Bununla yanaşı, maraqlıdır ki,

⁹⁹ Yulia Nikitina, “The Collective Security Treaty Organization Through the Looking-Glass”, **Problems of Post-Communism**, Say: 59, No: 3, 2012, ss. 43-44.

¹⁰⁰ Nikitina, a.g.e, s.44.

¹⁰¹ Yulia Nikitina, Security cooperation in the Post-Soviet area within the Collective Security Treaty Organization, ISPI – Analysis, №152, 01.2013, s.3, http://www.ispionline.it/it/documents/Analysis_152_2013.pdf(01.03.2017)

KTMT Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsinə ərazi bütövlüyünün pozulması faktına baxmayaraq “daxili münaqişə” kimi yanaşır.

Azərbaycan Prezidentin hazırkı köməkçilərindən Əli Həsənov “Azərbaycanın geosiyasəti” kitabında maraqlı bir məsələyə diqqət çəkərək yazır ki, milli ordu quruculuğu, hərbi-texniki inkişaf və s. sahəsində Rusiya və digər postsovet ölkələrinin imkanlarından bəhrələnmək və s. məqsədilə 1993-cü ilin sentyabrında Prezident Heydər Əliyev Müstəqil Dövlətlər Birliyinə və KTMT-Rusiyanın yaratdığı regional təhlükəsizlik sisteminə qoşulmaq haqqında qərar qəbul etmişdi. Lakin sonrakı proseslər göstərdi ki, həmin dövrdə Rusiya rəhbərliyinin KTMT-ni yaratmaqda əsas məqsədi heç də, bəyan olunduğu kimi, “keçmiş SSRİ-dən ayrılmış bərabərhüquqlu ölkələrin kollektiv və milli təhlükəsizliyini və hərbi-geostrateji maraqlarını təmin etmək” deyil, əksinə, onların xarici aləmlə təhlükəsizlik sahəsində bütün əlaqələrə nəzarət etmək, MDB üzvlərinin daxili və xarici siyasətini təsir altında saxlamaq, müstəqil dövlət hüquqlarına və mənafelərinə müdaxilə etməkdən ibarətdir... Göründüyü kimi, bəhs olunan dövrdə Azərbaycan nəinki, KTMT üzvlüyündən, Rusiya ilə “hərbi regional ittifaq”dan öz milli təhlükəsizliyi, erməni işğallarının nəticələrinin aradan qaldırılması və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi istiqamətində istifadə edə və gözlədiyi nəticəyə nail ola bilmədi, əksinə, Rusiya bölgədə müstəqil geosiyasət yürütməyə can atan bu dövlətlə bərabərhüquqlu münasibətlərdən, hərbi-geostrateji əməkdaşlıqdan tam imtina etdi, ona hər hansı silah-sursat satmağa belə birtərəfli qaydada moratorium qoydu. Azərbaycan xarici sərhədlərinin qorunması və ərazilərində rus qoşunlarının yerləşdirilməsi ilə bağlı Moskvanın tələblərinə rədd cavabı verəndən sonra, Qəbələ RLS-in ortaq istifadəsi istisna olmaqla, Rusiya ilə onun “hərbi ittifaqı və tərəfdaşlığı” faktiki olaraq sona çatdı¹⁰².

Məlum olduğu kimi, Rusiya 2002-ci ildən 2012-ci ilə qədər Azərbaycanda SSRİ dövründən qalma radiolokasiya stansiyasını icarə əsasında istifadə edirdi. Lakin 2012-ci ildə Azərbaycan Qəbələ radar bazasının illik icarə haqqını 7 milyon dollardan

¹⁰² Həsənov, *Azərbaycanın geosiyasəti*, a.g.e, s.805.

300 milyon dollara qədər artırmaq istəmişdi¹⁰³. Rusiya bu tələbi rədd etdi və Qəbələ RLS-dən çıxdı. Qəbələ RLS SSRİ-nin 8 əsas stansiyasından biri idi və 6000 km əhatədəki bölgəni nəzarətdə saxlaya, orta mənzilli raketlərin yeri və rotasını müəyyən edə bilirdi.

Hazırda Cənubi Qafqazda bitərəf təhlükəsizlik siyasəti yürüdən Azərbaycan həm Rusiya və KTMT, həm də ABŞ və NATO ilə tərəfdaşlıq münasibətləri saxlamağa çalışır. Azərbaycanın sözü gedən bloklarla əməkdaşlıqda əsas məqsədi üzvlükdən çox, öz ərazi bütövlüyünü, milli təhlükəsizliyini və suveren dövlət kimi hüquqlarını təminat altına almaqdır. Bu sahədə Rusiya ilə yaranan yeganə problem onun Cənubi Qafqazda Ermənistan kimi militarist bir ölkəyə göstərdiyi hərtərəfli hərbi yardımla bağlıdır¹⁰⁴.

NATO-ya, yaxud KTMT-yə üzvlük məsələsinə gəlincə, Azərbaycan Cənubi Qafqazda və Avrasiya məkanında bir-biri ilə toqquşan geosiyasi maraqların (əsasən Rusiya və ABŞ başda olmaqla NATO və KTMT-nin) mövcud olduğunu nəzərə alaraq, həmişə tarazlı siyasət aparmağa üstünlük vermişdir. Mütəxəssislər hesab edir ki, bu sahədə Azərbaycanın həyata keçirdiyi siyasət Cənubi Qafqazın mövcud reallığına tam adekvat idi. Çünki “Rusiya Bakını hərbi cəhətdən birbaşa nəzarətdə saxlaya bilməsə də, Ermənistanla müvafiq əməkdaşlığı gücləndirmək və rəsmi olaraq Dağlıq Qarabağ münaqişəsindəki davranışını Ermənistanın xeyrinə dəyişməklə Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinə və hərbi-strateji maraqlarına ciddi təhlükə yarada bilərdi”¹⁰⁵.

Bununla belə, Azərbaycanın zəngin neft yataqları və coğrafi mövqeyi həm Rusiyanın, həm də ABŞ-ın diqqətini çəkməkdədir. KTMT-nin üzvü olmayan Azərbaycan hərbi gücünü hər il artırır və bu sahədə ABŞ və İsrailə əməkdaşlıq etməyi üstün tutur. Həmçinin, bölgədə Dağlıq Qarabağ konfliktindən düşmən olan Ermənistan ilə Azərbaycan arasında qarşıdurma riski yüksəkdir və belə bir qarşıdurma KTMT-nin döviyyəyə girməsinə yol açar.

¹⁰³ Aznews, Azərbaycan Qəbələ RLS-i tam şəkildə Rusiyadan təhvil alıb, 05.10.2013, <http://www.aznews.az/news/cemiyet/38492.html> (01.03.2017)

¹⁰⁴ Həsənov, **Azərbaycanın geosiyasəti**, a.g.e, s.253.

¹⁰⁵ Rayner Fraytaq-Virminqhaus, “Azərbaycanın xarici və təhlükəsizlik siyasəti”, **Azerbaijan Focus** jurnalı, №1, 2009, s. 107.

KTMT-yə münasibətdə “Azərbaycan rəsmiləri dəfələrlə bəyan etmişlər ki, onların ölkəsi Rusiya və KTMT ilə hər hansı ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığın, hərbi-strateji tərəfdaşlığın əleyhinə deyil. Azərbaycanın Rusiya və KTMT ilə əməkdaşlığına bilavasitə təsir göstərən ən əsas məsələ onun pozulmuş ərazi bütövlüyünün bərpası, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli sahəsindəki fəaliyyətlə bağlıdır. Azərbaycanın torpaqlarını açıq-aşkar işğal edən, Cənubi Qafqazda qonşu ölkələrə qarşı ərazi iddiası irəli sürən, sabit millətlərarası və dövlətlərarası regional mühiti pozan Ermənistanın hərəkətlərinə beynəlxalq hüquqa əsaslanan prinsipial münasibət bildirmək istəməyən, əksinə, işğalçı ölkə ilə hərbi müttəfiqlik edən, Qafqazda mövcud olan digər region ölkələrinin siyasi-hərbi təhlükəsizliyinə, ərazi bütövlüyünə və regional sülhə təminat verməyən qurumla strateji tərəfdaşlıq etmək bu gün üçün mümkün görünmür”¹⁰⁶.

Azərbaycan üçün KTMT ilə bağlı əsas problemlə məsələ Ermənistanla Azərbaycan arasında geniş miqyaslı hərbi əməliyyatlar və növbəti Qarabağ müharibəsi başlayacağı təqdirdə üzv dövlətlərin kollektiv təhlükəsizliyindən məsul olan qurumun proseslərə necə münasibət göstərəcəyi və KTMT-in Ermənistanı hərbi-siyasi cəhətdən müdafiə edəcəyi halda təşkilata üzv olan və Azərbaycanla yaxşı əlaqələri olan Belarus, Qazaxıstan kimi dövlətlərin necə davranacağıdır. İndiyə qədər açıq qalan və aydınlıq gətirilməyən bu məsələnin - yəni Dağlıq Qarabağda Ermənistanla Azərbaycan arasında hərbi əməliyyatlar başlayarsa, üzv dövlətlərin son illərdə Azərbaycanla ikitərəfli münasibətlərdə göstərdiyi mövqeyi ilə KTMT çərçivəsində göstərməli olduğu mövqe arasında necə uzlaşma təmin edəcəyi - daha çox gələcək geosiyasi vəziyyətdən asılı olacağı görünməkdədir.

KTMT çərçivəsində Ermənistanla qurduğu ikili əməkdaşlıq sayəsində Rusiya, bu təşkilata üzvlüyünü Cənub Qafqazda təsirini davam etdirmək üçün əhəmiyyətli bir fürsət olaraq görməkdədir. Gürcüstanın 2003-cü il Qızılqül İnqilabı və 2008-ci il Gürcüstan Müharibəsi nəticəsində Qərb istiqamətli xarici siyasətə yönəlməsinin, Azərbaycanın isə Rusiya və Qərb ölkələri arasında çox vektorlu xarici siyasət

¹⁰⁶Həsənov, *Azərbaycanın geosiyasəti*, a.g.e, s.256.

izləməsinin müqabilində, Ermənistan bölgədə rus tərəfdarı xarici siyasət yürüdən tək ölkədir. Bu səbəbdən Rusiya Ermənistanı bölgədə strateji cəhətdən mühüm bir ölkə olaraq görməkdədir. Məsələn, Rusiya, Şimal Ermənistanında yerləşən Gümrüdə 102-ci Hərbi Bazası, İrəvan yaxınlığında isə 3624-cü Hava Bazası qurmuşdur. Həmçinin, Ermənistanında təxminən 5000 nəfərlik rus hərbi birliyi, hava və raketdən müdafiə sistemləri yerləşdirilmişdir. 20 avqust 2010-cu il tarixində iki ölkə arasında imzalanan müqavilə ilə Rusiyanın Ermənistandakı hərbi varlığı 2044-cü ilə qədər uzadılmışdır¹⁰⁷.

Sırr deyil ki, hərbi sahədə Rusiyanın ən çox dəstək verdiyi ölkə Ermənistanıdır. Ermənistanın bütün silah ehtiyacı demək olar ki Rusiya tərəfindən ödənilir. 2015-ci ilin 23 dekabrında Rusiya ilə Ermənistan arasında Ortaq Hava Müdafiə Sisteminin qurulmasına dair müqavilə imzalanmışdır. Müqaviləyə görə, Ermənistanın hava müdafiə sistemi gücləndiriləcək və Rusiya, Ermənistanı yeni hava müdafiə təchizatları, radiolar, radar sistemləri və döyüş vertolyotları ilə təmin edəcəkdir. Üstəlik, 2016 ili əvvəlində bir sıra rus silahlarının satın alması və Ermənistan silahlı qüvvələrinin modernizasiyası üçün İrəvana Rusiya tərəfindən 200 milyon dollar kredit ayrılmışdır¹⁰⁸. Rusiya Xarici İşlər naziri Lavrov ölkəsinin Ermənistana hərbi yardımını onunla əlaqələndirir ki, İrana hücum ediləcəyi təqdirdə, Azərbaycan Dağlıq Qarabağı tutacaq və bu halda Rusiyanın mütəffiqi Ermənistanın dünya ilə əlaqəsi kəsilə bilər¹⁰⁹.

Ermənistan hökumətinin təklifi ilə 2008-ci il Gürcüstan Müharibəsindən sonra həmin ölkədəki rus hərbi bazaları Ermənistana köçürülmüşdür. KTMT-nin üzvü olan Ermənistan prezidenti Sarkisyan isə Dağlıq Qarabağa görə Azərbaycanın hərbi müdaxiləsi olacağı təqdirdə özlərini və bölgədə yaşayan xalqı qorumaq üçün hər yola əl atacaqlarını bildirir. Sarkisyan bu məsələdə KTMT Nizamnaməsinin 4-cü maddəsinə əsasən hərbi bloka güvəndiyini mütəmadi olaraq dilə gətirir. Sarkisyan

¹⁰⁷Aidana Arynbeq, "Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü açısından Ermenistan-Rusiya ilişkileri", Avrasya Araştırma Enstitüsü, **weekly e-bulletin**, 26.04.2016-02.05.2016, №:65, http://www.ayu.edu.tr/static/aae_haftalik/aae_bulten_tr_65.pdf (01.03.2017)

¹⁰⁸Arynbeq, a.g.e.

¹⁰⁹Çağla Gül Yesevi, Satranç Oyununda Hamleler, Önce Vatan Gazetesi, 25.04.2012, <http://www.oncevatan.com.tr/satranc-oyununda-hamleler-makale,28070.html> (01.03.2017)

KTMT-dən kömək gəlməyəcəyi ehtimalını da nəzərə alaraq, belə bir vəziyyətdə KTMT üzvlüyünün bir mənasının qalmayacağını da vurğulayır¹¹⁰. Ermənistan rəhbərliyinin Azərbaycanın hərbi gücünü artırması ilə əlaqədar də narahatlıqları var və davamlı olaraq ölkəsinin hərbi həll yerinə müzakirə tərəfdarı olduğunu vurğulayır. Başqa sözlə, Ermənistan Azərbaycanla ciddi bir qarşıdurma olacağı təqdirdə KTMT-ni yanında görmək istəyir. Lakin istər Ermənistanla Azərbaycan arasında 2016-cı ilin aprel ayında baş verən döyüşlər zamanı tutduğu barışdırıcı mövqe, istərsə də son illərdə Azərbaycana satdığı 4 milyard dollar məbləğindəki silah-sursat¹¹¹ göstərir ki, Rusiya Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə kollektiv təhlükəsizlik prinsipindən daha çox, iqtisadi və Cənubi Qafqaz maraqları çərçivəsində yanaşır.

3.3. KTMT çərçivəsində hərbi-siyasi maraqlar və qlobal təhlükəsizlik məsələləri

Region ölkələrinin hərbi-siyasi maraqları ilə əlaqəli olan digər bir məsələ Avrasiyada təsir sahəsi uğrunda ABŞ və Rusiya arasında illərlə davam edən mübarizədir. Bunun ilk başlıca əlaməti ABŞ və Rusiyanın bölgə ölkələriylə bağladıkları hərbi müqavilələr və regionda hərbi baza qurmaq yarışdır. Bu güc mübarizəsində Əfqanıstan müharibəsi dönüş nöqtəsi idi. 2014-cü ildə Əfqanıstandan çıxacağını açıqlayan ABŞ bu ölkədən ayrılarkən texniki və hərbi vasitələrin bir qismini qrant olaraq orada qoyacaqdı və tranzit üçün Qırğızıstan, Tacikistan, habelə Özbəkistanla müqavilələr imzalanmışdı¹¹².

ABŞ Mərkəzi Asiyada hərbi cəhətdən iştirak etməkdə xeyli maraqlıdır. 2013-cü ilin may ayında ABŞ nümayəndəsi Ceyms Appaturayın Mərkəzi Asiyaya ziyarət nəticəsində Qırğızıstanda NATO-nun nümayəndəliyi açılmışdır. Maraqlı

¹¹⁰Haberrus, Ermenistan Yukarı Karabağ'da Rus NATO'sunu Göreve çağıracaq, 22.12.2012, <http://haberrus.com/politics/2012/12/22/ermenistan-yukari-karabagda-rus-natosunu-goreve-cagiracak.html> (01.03.2017)

¹¹¹ Bloomberg, Azeri-Russian Arms Trade \$4 Billion Amid Tension With Armenia, 13.08.2013, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2013-08-13/azeri-russian-arms-trade-4-billion-amid-tension-with-armenia> (01.03.2017)

¹¹²Çağla Gül Yesevi, Türkistanda askeri üsler, Önce Vatan Gazetesi, 18.07.2012, <http://www.oncevatan.com.tr/turkistanda-askeri-usler-makale,28391.html> (01.03.2017)

məqamlardan biri də odur ki, NATO Təmsilçiliyi Qırğızıstan Müdafiə Nazirliyinin binasında yerləşirdi¹¹³. Rusiyanın yardımlarında baxmayaraq, ABŞ da hərbi islahatlar məsələsində Qırğızıstana yardım edəcəyini bildirmişdir.

Həmin səfər əsnasında NATO-nun təchizat anbarının BƏƏ-dən Özbəkistana köçürülməsi üçün Özbəkistan dövlət başçısı Kərimovun da razılığı alınmışdı. Belə ki, hələ 2001-ci ilin sentyabr ayından ABŞ ilə Özbəkistan arasında strateji tərəfdaşlıq qurulmuş və Xanabad bazasının ABŞ tərəfindən istifadə edilməsinə icazə verilmişdi. Ancaq 2005-ci ilin may ayında Əndican hadisələrindən sonra Özbəkistan hökuməti ABŞ-dan Xanabad bazasının boşaltmasını istədi. Xanabad bazasının, o cümlədən Özbəkistan ərazisinin və hava sahəsinin Əfqanıstana yardım göndərmək məqsədilə NATO tərəfindən istifadə edilməsinə icazə verilmədi. Ardınca 2005-ci ilin sonlarında Rusiya və Özbəkistan arasında hərbi ittifaq müqaviləsi imzalandı. Son nəticədə Özbəkistan öz torpaqlarında xarici hərbi baza yaradılmasına icazə verməyəcəyini ifadə etdi. Bu səbəbdən Özbəkistanda ABŞ əməliyyatlarını dəstəkləmək məqsədiylə hansısa hərbi baza qurulmadı¹¹⁴. Bu proseslər kontekstində, Özbəkistan daha çox bitərəf ölkə mövqeyinə üstünlük verdiyi görüntüsünü yaradırdı.

Məlum olduğu kimi, Rusiyanın da region ölkələriylə silah müqavilələri var və regionda hərbi bazalara malikdir. Bundan əlavə, Rusiya son illərdə Qırğızıstan ordusunu yeniləyir və Tacikistan ordusunu gücləndirmək üçün də maliyyə ayırır. Tacikistana hərbi və texniki dəstək verən Moskva həmin ölkədəki 201 nömrəli bazası üçün hansısa ödəniş etmirdi. Həmçinin, Rusiya Müdafiə Nazirliyi 2004-cü ildən bəri istifadə etdiyi və 2014-cü ildə vaxtı başa çatan hərbi baza ilə əlaqədar 49 illik icarə müqaviləsi imzalamağa çalışırdı. Tacikistan isə bu müddəti 10 il ilə məhdudlaşdırmaq istəyir və Rusiyadan illik 300 milyon dollar icarə haqqı tələb edirdi. Lakin Putinin Tacikistana etdiyi səfər nəticəsində Rusiyanın istəyi reallaşdı.

¹¹³ Çağla Gül Yesevi, "Orta Asya'da İşbirliyi ve Bütünleşme", İstanbul Kültür Üniversitesi, Küresel Eğilimler Serisi, Çalışma Kağıdı №4, 01.2013, https://www.files.ethz.ch/isn/159610/KE-4_2013_Yesevi.pdf (01.03.2017)

¹¹⁴ Çağla Gül Yesevi, "Avrasyada Etki Alanı Mücadilesi", *Yesevi Dergisi*, 2012, 19(228).

Belə ki, Rusiya hərbi bazalarını növbəti 30 il müddətində Tacikistanda saxlayacaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda Tacikistanda 7 min rus əsgəri var¹¹⁵.

Rusiya ilə hərbi əməkdaşlığın özləri üçün faydalı görün digər dövlət Qırğızıstandır. Hazırda Qırğızıstanda dörd Rus hərbi bazası fəaliyyət göstərir. Həmçinin, Qırğızıstan hökumətinin qərarı ilə Kant hava bazası Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı (KTMT) çərçivəsində işləyəcək və 2017-ci ildən etibarən 15 il ərzində pulsuz istifadə ediləcəkdir¹¹⁶. Rusiya Qırğızıstanda yerləşən digər mərkəzləri üçün 4,5 milyon dollar icarə haqqı ödəməyi qəbul etmişdir.

Qırğızıstan prezidenti Otonbayeva 2012-ci ildə vəzifəyə gələr-gəlməz Qırğızıstandakı ABŞ bazasının bağlanması gərəkdiyini, bazanın sivil məqsədlər üçün istifadə edilməli olduğunu bildirmişdi. Bunun üçün son tarix 2014-cü il idi. Rusiya da bu qərarı dəstəkləyirdi. Bundan əlavə, Rusiya xarici işlər naziri Serqey Lavrov “Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatına üzv ölkələrdə bundan sonra hər hansı bir xarici hərbi bazanın qurulması istiqamətindəki təklifin üzv ölkələrin də icazəsinə tabe tutulacağını” ifadə etmişdi¹¹⁷. 2012-ci ildə KTMT-də qəbul edilən qərara görə, üzv ölkələrdə qurulacaq üçüncü tərəfə aid hər hansı bir hərbi baza üçün təşkilatın bütün üzvlərinin razılığı lazımdır. Başqa sözlə, Rusiya istənilən vaxt KTMT üzv dövlətlərinin ərazisində xarici hərbi bazaların qurulmasına veto qoya bilərdi. Mütəxəssislər fikrincə, bu qərar daha çox 2014-cü ildə Əfqanıstandan çıxarılan hərbi təchizat və güclərin Pentaqon tərəfindən Mərkəzi Asiyada yerləşdirilməsinə qarşı əvvəlcədən görülən tədbir idi.

Sabiq dövlət başçısı Roza Otonbayeva müsahibələrinin birində Manas bazasının ABŞ-a verilməsinin Əskər Akayevin Putinlə məsləhətləşməsi ilə reallaşdığını vurğulamışdır. Otonbayeva eyni zamanda, Rusiyanın da istəyiylə 2014-ci ildə Manas hərbi bazasının ABŞ tərəfindən boşaldılaraq sivil bir mərkəzə

¹¹⁵ Haberrus, Putin, Tacikistan'da 30 yıllık askeri üs anlaşması imzaladı, 05.10.2012, <http://haberrus.com/politics/2012/10/05/putin-tacikistanda-30-yillik-askeri-us-anlasmasi-imzaladi.html> (01.03.2017)

¹¹⁶ Dünya Bülteni, Rusya KGAÖ üzerinden Orta Asya'ya yayılıyor, 21.12.2012, <http://www.dunyabulteni.net/haber/239783/rusya-kgao-uzerinden-orta-asyaya-yayiliyor> (01.03.2017)

¹¹⁷ Yesevi, Ç.G, Türkistan'da Askeri Üsler, a.g.e.

çevrildiyini ifadə etmişdir¹¹⁸. Bütün bu proseslərin fonunda ciddi iqtisadi çətinlikləri olan Qırğızıstanın müstəqil xarici siyasət yürütməsi yaxın gələcək üçün real görünür.

Təhlükəsizlik sahəsində Özbəkistan istisna olmaqla digər bölgə ölkələri ABŞ ilə əlaqələrinə inkişaf etdirməkdədirlər. Ancaq bu ölkələrin Rusiya ilə hərbi baza və silah alış-veriş müqavilələri daha çoxdur. Bu məzmununda, KTMT Mərkəzi Asiya regionunda təhlükəsizlik sahəsindəki əməkdaşlığın artmasını təmin edə bilər. Region ölkələri eyni zamanda ciddi təhlükəsizlik problemləri ilə də üz-üzədirlər. Belə ki, qeyri-sabitliyin hökm sürdüyü Əfqanıstanda fəaliyyət göstərən Əl Qaidə, Özbəkistan İslam Hərəkatı kimi terror təşkilatları region üçün böyük təhlükələr törədirlər. Bu qrupların fəaliyyətləri Tacikistan və Özbəkistanın sabitliyinə mənfi təsir edir. Rus sərhədçiləri tacik-əfqan sərhədini də narkotik və digər cinayətlərlə əlaqədar müşahidə altında saxlayırlar. Məlum olduğu kimi, tacik-əfqan sərhədi Avropaya narkotik daşınmasında istifadə edilən əsas keçid məntəqələrindən biridir. Bundan əlavə, region ölkələri arasında da sərhəd qarşıdurmalarının baş vermə riski yüksəkdir. Hazırda, xüsusilə Özbəkistan, Qırğızıstan və Tacikistan arasında Fərqanə vadisində qarşıdurma riski vardır.

Müstəqil Dövlətlər Birliyində olduğu kimi KTMT-də də əsas qərarverici güc Rusiyadır. Lakin son illərdə Rusiyanın regional və global təhlükəsizlik məsələlərinə ənənəvi yanaşmasında dönüş baş vermişdir. Putinin 2012-ci ildə 43-cü Münhen Təhlükəsizlik Konfransında ABŞ-ın xarici siyasətini tənqid etdiyi çıxışı mediada (xüsusilə ABŞ və İngiltərədə) həmin vaxt “çaşqınlıqla” qarşılanmışdı; hətta yeni “Soyuq Müharibə” ehtimalından danışılırdı. Putin tək qütblü dünyanı qəbul edilməz olduğunu bildirir və tək gücün demokratiya ilə heç bir ortaq tərəfinin olmadığını ifadə edirdi. Putinə görə, hərbi gücün istifadəsi məsələsində qərar verəcək yeganə mexanizm və son instansiya Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsidir. BMT-nin yerinə NATO və ya Aİ-ni qoymağa ehtiyac yoxdur. Putinin fikrincə, NATO-nun genişlənməsi müştərək təhlükəsizliyin səviyyəsini aşağı salaraq ciddi narahatçılıq

¹¹⁸ Eurasianet, Russia, Manas and the CSTO: Q&A With Roza Otunbayeva, 14.12.2012, <http://www.eurasianet.org/node/66304> (01.03.2017)

yaradır. Putin həmçinin, ABŞ-ın “Avropanın müdafiəsini gücləndirmək” iddiası ilə Polşa və Çexiyada müdafiə sistemləri qurmaq planını və NATO-nun Şərqi doğru genişlənməsini “açıq təhdid olaraq gördüyünə” də eyham vurmuşdu¹¹⁹.

2012-ci ilin dekabr ayında Rusiya Federasiyasının Yeni Xarici Siyasət Sənədi nəşr olunmuşdur. Rusiya bu sənəddə dünyanı “daha qeyri-sabit bir yer” kimi tərif edirdi. Xüsusilə, Qərbin digər ölkələrin daxili işlərinə qarışması tənqid olunur və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının rolunun zəiflədiyi vurğulanırdı. Sənəddə Rusiyanın əsas məqsədi, beynəlxalq siyasətdə tarazlıq ünsürü olmaq və BMT-nin əhəmiyyətini vurğulayaraq yumşaq güc istifadə etmək olaraq ifadə edilmişdi. Bundan əlavə, Rusiya dünya iqtisadiyyatının daha ədalətli olması və valyuta məzənnə sisteminin yenidən təşkil edilməsi gərəkdiyini vurğulayırdı.

Rusiyanın Yeni Xarici Siyasət Sənədində regional əməkdaşlıq üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən Müstəqil Dövlətlər Birliyi, Aİİ və Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının gücləndiriləcəyi qeyd edilirdi. Rusiyanın yeni siyasəti Aİ, NATO, ATƏT kimi beynəlxalq təşkilatlarda, Baltik ölkələri və Balkanlarda əməkdaşlıq mühitlərinin gücləndirilməsi istiqamətində də aktivlik göstərməkdə idi¹²⁰. Rusiyanın yeni siyasətinə nəzər yetirdikdə, ABŞ-ın dünya nəzarətini balanslaşdırmaq istədiyi aydın olurdu.

2016-cı ilin dekabr ayında Rusiya prezidenti Vladimir Putin ölkəsinin yeni xarici siyasət konsepsiyasını təsdiq etdi. Sənədin önə çıxardığı əsas məsələlər ABŞ və Nato ilə münasibətlər, o cümlədən Suriya siyasəti idi.

Rusiyanın yeni xarici siyasət konsepsiyasında öz əksini tapan əsas maddələr bunlardır:

- Rusiya beynəlxalq hüquqa uyğunluğu xarici siyasətdə prioritet olaraq qəbul edir. Moskva, konstitusiyaya zidd olaraq iqtidar dəyişikliyi məqsədiylə daxili işlərə xarici müdaxilə cəhdlərinə etiraz edəcək.

¹¹⁹ Hürriyyət, Putin'in Münih konuşması Genelkurmay'ın sitesinde, 15.02.2007, <http://www.hurriyet.com.tr/putinin-munih-konusmasi-genelkurmayin-sitesinde-5956456> (01.03.2017)

¹²⁰ Akşam, Rusya'nın yeni dış politika perspektifleri Kremlin'e sunuldu, 14.12.2012, <http://www.aksam.com.tr/dunya/rusyanin-yeni-dis-politika-perspektifleri-kremline-sunuldu--154258/haber-154258> (01.03.2017)

- Rusiya, silah nəzarəti ilə bağlı beynəlxalq öhdəçiliklərinə qatı şəkildə riayət etməyə davam edir və digər ölkələri də eyni şəkildə hərəkət etməyə çağırır.
- ABŞ ilə imzalanan Strateji Silahların Azaldılması Razılaşmasının tətbiq olunması əhəmiyyət daşıyır.
- Vaşinqton və müttəfiqlərinin izlədiyi siyasət Rusiyanın gözünü qorxutmaq məqsədi daşıyır, lakin siyasi və iqtisadi təzyiqlər regional və qlobal sabitliyə zərər verir. Moskva ABŞ-ın təzyiqlər tətbiq etmə siyasətini qınayır və dostca olmayan hərəkətlərə cavab vermə haqqını özündə saxlayır.
- Rusiya, ABŞ-ın beynəlxalq arenadakı hərəkətlərində beynəlxalq hüquq normalarına möhkəm şəkildə diqqət edəcəyinə ümid edir. Moskva və Vaşinqton beynəlxalq təhlükəsizlikdən məsul olduğu üçün Rusiya, ABŞ ilə hər iki tərəf üçün faydalı olacaq əlaqələrin inkişaf etdirilməsini dəstəkləyir.
- Rusiya, ABŞ-ın sərhədləri xaricində özünün mühakimə etmə səlahiyyətini istifadə etmək cəhdini qəbul edilməz sayır. Çünki bu beynəlxalq hüquqa ziddir.
- Aİ Rusiyanın əhəmiyyətli iqtisadi və siyasi partnyoru olmağa davam edir. Moskva, Avropa ilə sabit və təxmin edilə bilən əməkdaşlığa maraq göstərir.
- NATO-nun genişləməsi, İttifaqın Rusiya sərhədləri yaxınlığındakı infrastrukturunu ilə hərbi strukturu Moskvanı narahat edir.
- Rusiya NATO ilə əlaqələr qurarkən İttifaqın bərabər dialoq aparmaq üçün nə dərəcədə hazır olduğunu əsas götürəcək.
- Rusiya NATO və ABŞ-ın qlobal raketdən müdafiə sistemi planlarını təhdid olaraq görür və buna cavab vermə haqqını özündə saxlayır¹²¹.

¹²¹ Sputnik Türkiyə, Putin'den Rusya'nın yeni dış politika konseptine onay, 01.02.2016, <https://tr.sputniknews.com/rusya/201612011026094935-putinden-rusyanin-yeni-dis-politika-konseptine-onay/> (01.03.2017)

Beləliklə, bütün qeyd edilənləri yekunlaşdırsaq, Avrasiya coğrafiyasında Rusiyanın liderliyində inteqrasiya səylərinin iki istiqamətdə reallaşdığı aydındır. Bir tərəfdən Avrasiya İqtisadi Birliyinin təsisilə Ümumi İqtisadi Sahənin yaradılması üçün ciddi addımlar atılmış, digər tərəfdən də MDB daxilində təhlükəsizlik sahəsində əsas əməkdaşlıq platforması hesab edilən KMMT qurulmuşdur. Bu çərçivədə Təcili Müdaxilə Gücü və sülh qoruma missiyası kimi alətlər inteqrasiyanın istiqamətini dəyişdirəcək əhəmiyyətli vasitələrdən hesab edilə bilər.

KTMT MDB məkanının hərbi-təhlükəsizlik sahəsində əlverişli əməkdaşlıq mexanizmi olsa da, təşkilat üzvləri arasında milli və geostrateji maraqlardan qaynaqlanan mövcud ziddiyyətlər birləşdirici məqamlardan daha çoxdur. Xüsusilə, Rusiyanın son vaxtlarda təşkilatın nizamnaməsində dəyişikliklər edərək KTT-nin ümumi hərbi missiyasını üzv dövlətlərin suverenliyi, ərazi bütövlüyü, sərhədləri və daxili sabitliyi ilə əlaqədar məsələlərə müdaxilə üçün istifadə etmək niyyəti təşkilatdaxili etirazlarına səbəb olmuşdur. Rusiyanın KTT-ni ölkələrarası və ölkədaxili münaqişələri nizamlamaq vasitəsinə çevirmək cəhdləri, bir çox ekspertlər tərəfindən, onun postsovet məkanındakı müstəqil ölkələrin xarici siyasət kursuna nəzarət etmək istəyi kimi qiymətləndirilməkdədir. KTMT üzvü dövlətlər - Rusiya, Belarus, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Tacikistan və Ermənistan arasında həqiqi siyasi inteqrasiya prosesləri üçün real dostluq münasibətləri və ortaq maraqların olduğu da mübahisəli məsələlərdəndir.

Digər tərəfdən region ölkələrində etnik, dini və iqtisadi zəmində vətəndaş müharibələrinin baş vermə riski vardır. KTMT 2010-cu ildə Qırğızıstanda baş verən qarşıdurmalara qarışmamışdır. Lakin bundan sonra fərqli mövqe sərgiləmək istiqamətində bir sıra qərarlar qəbul etmişdir. Bu qərarlar nəticəsində KTMT avtoritar liderlərin iqtidarlarını qorumaq məqsədiylə istifadə edilə bilər. Bundan əlavə, KTMT üzv ölkələrdəki müxaliflərin susdurulmasında rolu ala və mövcud hökumətləri təzyiq altında saxlamaq üçün də vasitəyə çevrilə bilər. Qlobal kontekstdə, NATO əleyhdarı, onun alternativini olaraq göstərilən və hərbi sahədə güclənən KTMT gələcəkdə regional və qlobal silahlanmanın artmasına da təkan verəcəkdir. Həmçinin, region ölkələrindəki heterogen demografik quruluş, etnik problemlər, silahların cinayət

şebəkələrinin, separatçı qrupların əlinə keçməsinə şərait yaratmaq ehtimalını yüksəltməkdədir.

KTMT-nin gələcəkdə NATO kimi güclü hərbi-siyasi bloka çevrilib-çevrilməyəcəyi hal-hazırda sual altındadır. Təşkilat daxilində üzv dövlətlər arasında tam uzlaşma yoxdur. Həmçinin, ortaq müdafiə istiqamətində atılması gərəkən addımlar hələ çoxdur və KTMT üzvləri zaman-zaman müstəqillik və birlik məsələlərində razılaşa bilmirlər. Bütün bu çatışmazlıqlara baxmayaraq, Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı vasitəsilə təhlükəsizlik sahəsində inteqrasiya meyillərinin gücləndiyini demək olar.

IV FƏSİL. MDB daxilində yeni əməkdaşlıq bloku: GUAM

Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Təşkilatı - GUAM Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova və Ukrayna prezidentlərinin 2006-cı il may ayının 23-də Kiyev sammitində əsasını qoyduğu dövlətlərarası regional təşkilatdır. GUAM-ın təsis prosesi isə daha əvvəl başlamışdır. 10 oktyabr 1997-ci ildə sözü gedən ölkələrin dövlət başçıları Avropa Şurasının Strasburq sammitində Birgə Kommunique qəbul etmiş və bu tarixdən etibarən Konsultasiya Forumu kimi GUAM fəaliyyətə başlamışdır¹²².

4.1. GUAM-ın təsis, strukturu, məqsəd və vəzifələri

Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova və Ukrayna prezidentlərinin Strasburq görüşü GUAM-ın təsisinin birinci mərhələsinin əsasını qoydu. Strasburq Kommunikesində həmin ölkələr öz aralarında siyasi və iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirmək və dünyaya inteqrasiya prosesinə birlikdə qoşulmaq məqsədiylə belə bir təşkilatın qurulmasının zəruriliyini ifadə etmişdilər. Prezidentlər eyni zamanda, suverenlik, ərazi bütövlüyü, sərhədlərin toxunulmazlığı, demokratiya, hüququn aliliyi və insan haqqlarına hörmət prinsiplərinə əsaslanaraq, Avropada sabitlik və təhlükəsizliyin gücləndirilməsi məqsədiylə dördtərəfli əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyətini vurğulamışdılar¹²³. Həmçinin, bu təşkilat, Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova və Ukraynanın informasiya-kommunikasiya xətlərinin və bu dövlətlərin ərazisində yerləşən əlaqədar infrastrukturların onların maraqlarına müvafiq şəkildə inkişaf etdirilməsi və məhsuldar istifadəsi üçün işlər həyata keçirmək məqsədi daşımaqdadır. GUAM yarandığı gündən etibarən, elm, mədəniyyət və humanitar yardım məsələlərində əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə də xüsusi əhəmiyyət vermişdir.

¹²²GUAMorg, Организация за демократию и экономическое развитие – ГУАМ, <http://guam-organization.org/node/240> (05.03.2017)

¹²³Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, <http://www.mfa.gov.az/content/557> (05.03.2017)

1999-cu ildə Özbəkistan üzvlüyü ilə təşkilatın sıraları genişlənmiş və GUAM adı GUÖAM olaraq dəyişmişdir. Lakin 2002-ci ildə Özbəkistanın təşkilatdan çıxması nəticəsində GUÖAM qısa olaraq yenidən GUAM adlanmağa başladı¹²⁴.

7 iyun 2001-ci ildə Ukraynanın Yalta şəhərində təşkil edilmiş GUÖAM üzvü ölkələrin dövlət başçılarının ilk sammiti GUÖAM-ın strukturu və institusional mexanizmi baxımından əhəmiyyətli görüş olmuşdur. Görüşdə GUÖAM-ın hüquqi bir təşkilata çevrilməsi üçün BMT-yə müraciət etməsi qərara alınmışdır. Həmin sammitdə GUÖAM ölkələri dövlət başçıları Yalta Xartiyasını imzalamışdılar.

Yalta Xartiyasının məqsəd və prinsiplərinə əsaslanan üzv dövlətlər eyni zamanda GUÖAM Assosiasiyasını yaratmış və bununla da təşkilatın təsisinin ikinci mərhələsi başlamışdır¹²⁵. Sənəddə təşkilatın statusu, iyerarxik quruluşu, həmçinin rəhbərlik məsələsi təsbit edilmişdir. Yalta Xartiyası iştirakçı dövlətlər arasında əməkdaşlığın məqsədlərini, prinsiplərini və istiqamətlərini də müəyyənləşdirmişdi¹²⁶. Bununla yanaşı, sammitdə Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat koridoru (TRACECA) daxil olmaqla üzv ölkələrdən keçən nəqliyyat xətləri infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, effektiv fəaliyyəti və təhlükəsizliyinin zəmanət altına alınması ilə əlaqədar məsələlərə toxunulmuşdur.

2002-ci ilin iyul ayının 20-də Yaltada GUÖAM-ın daha bir iclası keçirilmişdir. Bu iclasda “GUÖAM üzvü dövlətlər arasında azad ticarət zonasının qurulması haqqında Müqavilə” və “Terror, mütəşəkkil cinayətkarlıq və digər təhlükəli cinayətlərlə mübarizə sahəsində GUÖAM üzvü dövlətlərin hökumətləri arasında Müqavilə” imzalanmışdır.

2005-ci ildə Moldovanın paytaxtı Kişinyovda keçirilən növbəti sammitdə təşkilata üzv dövlətlərin prezidentləri GUAM-ın beynəlxalq status qazanmasının gərəkliliyi istiqamətində ortaq fikir sərgiləmiş və bununla əlaqədar olaraq GUAM Xarici İşlər Nazirləri Şurasının qurulmasına dair müvafiq qərar qəbul edilmişdir. Bu qərar əsasında 22-23 may 2006-cı il tarixində GUAM-ın Kiyev sammitində

¹²⁴Eurasian org, GUUAM Reverts to GUAM as Uzbekistan Suspends its Membership Prior to Yalta Summit, 17.07.2002, <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav071802.shtml> (05.03.2017)

¹²⁵GUAMorg, Организация за демократию и экономическое развитие – ГУАМ, a.g.e.

¹²⁶ Yalta GUUAM Charter, 2001, <http://guam-organization.org/en/node/915> (05.03.2017)

Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Təşkilatı təsis edilmiş və beləliklə, təşkilatın təsisinin üçüncü mərhələsi başlamışdır¹²⁷. Kiyev sammitində eyni zamanda üzv dövlət başçıları GUAM-ın Nizamnaməsini qəbul etməsi ilə yadda qalmışdır¹²⁸.

GUAM Nizamnaməsində təşkilatın məqsədləri aşağıdakı kimi qeyd edilib:

- demokratiyanı, hüquqi idarəçiliyi təmin etmək, insan haqqlarına hörmət;
- davamlı inkişafı təmin etmək;
- beynəlxalq və regional təhlükəsizlik və stabilliyi gücləndirmək;
- ortaq təhlükəsizlik sahəsi yaradılması və iqtisadi-humanitar sahələrdə əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün Avropa ilə inteqrasiyanı dərinləşdirmək;
- tərəflərin sosial-iqtisadi, elmi-texniki, nəqliyyat, enerji və humanitar potensialını artırmaq, qarşılıqlı maraq sahələrində siyasi inteqrasiyanı və praktiki əməkdaşlığı sürətləndirmək¹²⁹.

GUAM-ın əsas vəzifələri “Demokratiya və İqtisadi İnkişaf naminə Təşkilat – GUAM-ın yaradılması haqqında Kiyev Bəyannaməsi”ndə öz əksini tapmışdır¹³⁰. Belə ki, demokratiyanın sağlamlaşdırılması, təməl insan haqq və azadlıqlarının qorunması, dövlətlərin iqtisadi baxımdan inkişafı, təhlükəsizlik və sabitliyin təmini, davamlı inkişafın təmin edilməsi məqsədiylə dinamik iqtisadi inkişaf, ictimai harmoniya və ətraf mühitin qorunması surətiylə qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsi və s. prinsiplərlə yanaşı, Kiyev Bəyannaməsində aşağıdakı məqamlar və vəzifələr qeyd olunmuşdur:

- Bu dövlətlərin suverenliyini, ərazi bütövlüyünü və azadlığını dağdan, tam miqyaslı demokratik islahatları həyata keçirilməsini və regionun iqtisadi inkişafını çətinləşdirən, Avro-inteqrasiyaya mənfi təsir göstərən və bütün dünya birliyinə mane törədən həll olunmamış münaqişələrin nizamlanması məqsədilə fəal əməkdaşlıq;

¹²⁷ GUAMorg, Организация за демократию и экономическое развитие – ГУАМ, a.g.e.

¹²⁸ Charter of Organization for democracy and economic development – GUAM, <http://guam-organization.org/en/node/450> (05.03.2017)

¹²⁹ Ministry of Foreign Affairs and European Integration of the Republic of Moldova. <http://www.mfa.gov.md/about-guam-en> (05.03.2017)

¹³⁰ Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, a.g.e.

- Beynəlxalq terrorizm, ekstremizm və aqressiv separatizm, və həmçinin onunla bağlı olan digər mənfi hallarla mübarizə sahəsində əməkdaşlığın gücləndirilməsi;
- İqtisadiyyat, ticarət və nəqliyyat sahəsində əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi və Azad Ticarət Zonası haqqında Sazişin həyata keçirilməsi;
- Enerji təhlükəsizliyi sahəsində səylərin fəallaşdırılması;
- GUAM dövlətlərinin beynəlxalq tranzit potensialından istifadə olunması və s¹³¹.

GUAM-a rəhbərlik əlifba sırasıyla üzv ölkələr tərəfindən bir illik müddətində həyata keçirilir¹³². Təşkilatın iki əsas orqanı var: Katiblik və Dövlət Başçıları Şurası.

GUAM-a texniki və təşkilati dəstək təmin edən Katiblik Kiyev şəhərində yerləşir, baş katib isə 5 illik müddətinə seçilir. Katiblik 21 may 2007-ci ildə Ukrayna Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində akreditə olunmuşdur. GUAM Katibliyinin rəsmi açılışı 26 fevral 2009-cu ildə GUAM-ın Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 9-cu iclasında baş tutmuşdur¹³³.

GUAM Şurası təşkilatın ali orqanıdır və öz işini dövlət başçıları (ən azı ildə bir dəfə toplanır), xarici işlər nazirləri (ən azı ildə iki dəfə toplanır), milli kordinatorlar (ən azı ildə dörd dəfə toplanır) və daimi nümayəndələr (davamlı olaraq toplanır) səviyyəsində təşkil edir.

GUAM-a üzv ölkələrin parlament nümayəndələrindən ibarət GUAMPA-nın ilk iclası 23 sentyabr 2004-cü il tarixində Kiyevdə keçirilmiş və bu iclasda GUAM Parlament Asambleyasının “Quruluş Bəyannaməsi” və “İş Qaydaları”¹³⁴ qəbul edilmişdir. GUAMPA aşağıdakı məsələlərlə məşğul olan dörd komitədən ibarətdir:

¹³¹Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, a.g.e.

¹³²Yalta GUUAM Charter,2001, a.g.e.

¹³³Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, GUAM-DEKÖ (Gürcistan, Ukrayna, Azərbaycan, Moldova-Demokrasi ve Ekonomik Kalkınma Örgütü), <http://www.mfa.gov.tr/guam-info.tr.mfa> (05.03.2017)

¹³⁴ Rules of Procedure of the Organization for democracy and economic development – GUAM, <http://guam-organization.org/node/618> (05.03.2017)

hüquqi məsələlər, ticari-iqtisadi məsələlər, siyasi məsələlər və regional təhlükəsizlik, mədəniyyət, elm, təhsil və idman məsələləri¹³⁵.

GUAM tərkibində 8 işçi qrup fəaliyyət göstərir. Həmin qruplar aşağıdakı sahələrdə fəaliyyət göstərir: ticari-iqtisadi; enerji; nəqliyyat; mədəniyyət, elm və təhsil; turizm; terrorizm, təşkilatlanmış cinayətkarlıq və narkotik traffiki ilə mübarizə; informasiya texnologiyaları; fəvqəladə hallar. GUAM üzvləri Hərb-Siyasi əməkdaşlıq üzrə İşçi Qrupunun yaradılması məsələsini də nəzərdən keçirməkdədir¹³⁶.

GUAM-la əlaqəli digər orqanlar bunlardır: GUÖAM Qadın Əməkdaşlıq Forumu (2001-ci ilin sentyabr ayında yaradılıb); “GUAM Ölkələri Gənclər Forumu” (2006-cı ilin noyabr ayı); Beynəlxalq Publik Təşkilat olan “İnkişaf etməkdə olan GUAM-ın Beynəlxalq Fondu” (2007-ci ilin sentyabr ayı); GUAM Biznes Şurası (2002-ci ilin sentyabr ayı); GUAM İqtisadi Forumu (2004-cü il)¹³⁷.

GUAM-ın hüquqi-müqavilə bazasını təşkil edən əsas sənədlər aşağıdakılardır:

- GUÜAM Yalta Xartiyası (2001);
- GUAM Nizamnaməsi (2006);
- “GUAM Parlament Asambleyasının yaradılması haqqında Bəyannamə” (2004);
- “Demokratiya, Stabillik və İnkişaf adından Kişinyov Bəyannaməsi” (2005); “Demokratiya və İqtisadi İnkişaf naminə Təşkilat – GUAM-ın yaradılması haqqında Kiyev Bəyannaməsi” (2006);
- “GUAM: Qitələri Birləşdirək Bakı Bəyannaməsi” (2007);
- GUAM: Şərqi Avroya inteqrasiya Batum Bəyannaməsi” (2008)¹³⁸;
- “GUÜAM iştirakçı Dövlətlərinin Hökumətləri arasında terrorizm, mütəşəkkil və digər növ təhlükəli cinayətkarlıqlara qarşı mübarizə sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş” (2002);
- “GUÖAM üzvü dövlətlər arasında azad ticarət zonasının qurulması haqqında Müqavilə” (2002);

¹³⁵GUAMorg, Организация за демократию и экономическое развитие – ГУАМ, a.g.e.

¹³⁶Ministry of Foreign Affairs and European Integration of the Republic of Moldova, a.g.e.

¹³⁷Ministry of Foreign Affairs and European Integration of the Republic of Moldova, a.g.e.

¹³⁸Joint Declarations, Statements, Communiqués, <http://guam-organization.org/en/node/448> (05.03.2017)

- “GUÜAM iştirakçı Dövlətlərinin Hökumətləri arasında fəvqəladə halların qarşısını almaq və onların təsirlərini neytallaşdırmaq istiqmətində əməkdaşlıq haqqında Saziş” (2003);
- “Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Təşkilatı - GUAM Üzv Dövlətlərinin Hökumətləri arasında malların çoxtərəfli daşınması haqqında Saziş” (2007);
- GUAM sektoral əməkdaşlıq inkişaf strategiyası (2007)¹³⁹;
- GUAM nəqliyyat koridorunun inkişaf konsepsiyası (2008)¹⁴⁰;

2003-cü ilin dekabr ayında GUAM BMT Baş Asambleyasında müşahidəçi statusu almışdır. Həmçinin, Türkiyə və Latviya GUAM-da “müşahidəçi ölkə” statusuna malikdir.

4.2. GUAM-daxili münaqişələr

Son illərdə GUAM dövlətləri öz ərazilərindəki münaqişələrin həlli məqsədiylə bir sıra tədbirlər həyata keçirməkdədir. Belə ki, GUAM dövlətləri arasında BMT və digər təşkilatlarda eyni mövqeyi müdafiə edərək məqsədli iş icra etmək üçün uzlaşma təmin edilmişdir. Bu məqsədlə beynəlxalq təşkilatların tərkibindəki GUAM Dövlətləri Daimi Nümayəndəliklərinin hərəkət planları təsdiqlənmişdir. Bu istiqamətdə görülən işlər nəticəsində “GUAM torpaqlarında uzanan problemlər və onların beynəlxalq sülhə, təhlükəsizlik və inkişafa təsiri” adlı 42-ci bənd BMT-nin 61-ci iclasının gündəliyinə salınmışdır. 5 dekabr 2007-ci il tarixində bu bənd altında eyni adlı qətnamə layihəsi müzakirə üçün BMT Baş Asambleyasına rəsmi olaraq təqdim edilmişdir¹⁴¹.

GUAM-BMT əməkdaşlığı BMT Baş Asambleyasında çərçivəsində aşağıdakı bəndlər iclas gündəliklərinə salınmış və qətnamə layihələri təqdim edilmişdir:

¹³⁹ GUAM Sectoral Cooperation Development Strategy, 2007, <http://guam-organization.org/en/node/350> (05.03.2017)

¹⁴⁰ Development Concept for the GUAM Transport Corridor, 2008, <http://www.guam-organization.org/attach/concepten.pdf> (05.03.2017)

¹⁴¹ Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, a.g.e.

1. Gürcüstanın Abxaziya və Sxinvali (Cənubi Osetiya) regionundan olan məcburi köçkün və qaçqınların statusu haqqında (BMT BA, 64-cü sessiya);
2. Gürcüstanın Abxaziya və Sxinvali (Cənubi Osetiya) regionundan olan məcburi köçkün və qaçqınların statusu haqqında (BMT BA, 63-cü sessiya);
3. Gürcüstanın Abxaziya regionundan olan məcburi köçkün və qaçqınların statusu (BMT BA, 62-ci sessiya);
4. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət haqqında (BMT BA, 62-ci sessiya);
5. GUAM ərazilərində dondurulmuş münaqişələr və onların beynəlxalq sülh, təhlükəsizlik və inkişafa təsiri haqqında (BMT BA, 62-ci sessiya)¹⁴²;

GUAM ölkələrinin ərazilərindəki münaqişələrin nizamlanmasına dair yanaşması Kiyev sammitində qəbul olunmuş “Demokratiya və İqtisadi İnkişaf naminə Təşkilat - GUAM dövlət başçılarının münaqişələrin nizamlanması üzrə Birgə Bəyannamə”sində öz əksini tapmışdır. Bəyannaməyə görə:

- GUAM dövlətlərinin ərazilərindəki münaqişələrin həlli yalnız dövlətlərinə suveren hüququnun qorunması, ərazi bütövlüyü və beynəlxalq səviyyədə tanınan sərhədlərinin toxunulmamazlığı əsasında həyata keçirilə bilər və bu GUAM çərçivəsində əməkdaşlığın üstün istiqamətlərindən hesab edilir;
- Dövlətlərin ərazisi hərbi işğal obyektinə ola bilməz;
- Separatçılıq və dezintegrasiya perspektivsizdir. Güc tətbiqi, etnik təmizləmə və ərazi işğalı universal ümumdünya və Avropa dəyərlərinə, sülh, demokratiya, sabitlik və regional əməkdaşlıq prinsiplərinə ziddir;
- Nəzarət olunmayan ərazilərin məxsus olduqları dövlətlərə - reintegrasiyası, məcburi köçkünlərin daimi yaşayış yerlərinə qayıtmaları və müxtəlif etnik qrupların dövlətlərin beynəlxalq səviyyədə tanınmış

¹⁴²Cooperation in International Organizations, <http://guam-organization.org/en/node/295> (05.03.2017)

sərhədləri çərçivəsində sülh şəraitində birgə yaşamaları, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı, bu ərazilərdə dağıdılmış infrastrukturun bərpa edilməsi və həmçinin kommunikasiyaların bütün tərəflərin maraqları naminə istifadə edilməsi yolu ilə GUAM dövlətlərinin ərazilərindəki münaqişələrin həllində bu dövlətlərin və beynəlxalq ictimaiyyətin səylərinin birləşdirilməsi;

- Köçkün düşmüş əhalinin öz yurdlarına geri qayıtması və etnik icmaların sülh şəraitində birgə yaşamaları məqsədilə münaqişə zonalarının hərbişləşdirilməsi və bu zonalarda BMT və ATƏT çoxmillətli sülhməramlı qüvvələrinin yerləşdirilməsi vasitəsilə təhlükəsizliyin təmin olunması;
- GUAM Xarici İşlər Nazirləri Şurasının bu Bəyanatın müddəalarının həyata keçirilməsi məqsədilə konkret tədbirlərin hazırlaması¹⁴³.

10 Oktyabr 2007-ci ildə Vilnus şəhərində GUAM-ın quruluş ildönümü münasibətiylə üzv ölkələrin dövlət başçılarının iştirakıyla Vilnus Bəyannaməsi qəbul edilmişdir. Bu Bəyannamə ilə GUAM ölkələri bir daha öz ərazilərindəki münaqişələrə dair yanaşmalarını açıq şəkildə ifadə etmişdirlər. Belə ki, Vilnus Bəyannaməsində üzv ölkələrin ərazisində olan “dondurulmuş münaqişələrin” bu ölkələrin və təşkilatın inkişafına əhəmiyyətli ölçüdə maneə törətdiyi vurğulanmışdır. Sənəddə həmçinin, bu münaqişələrin dövlətlərin ərazi bütövlüyü, suverenliyi və beynəlxalq birlik tərəfindən tanınan sərhədləri çərçivəsində həllinin gərəkliliyi də qeyd edilmişdir. GUAM dövlət başçıları təcavüzkar milliyyətçiliyə, silahlı separatçılığa qarşı olduqlarını bildirərək problemləri sülh yoluyla həll etmək istədiklərini vurğulamış, bütün dünya dövlətlərinə GUAM ölkələrinin bu səyinə qiymət verilməsi və dəstəklənməsi çağırışı edilmişdirlər¹⁴⁴.

¹⁴³ Joint Declaration of the heads of state of the Organization for democracy and economic development – GUAM on the issue of conflict settlement, 23.05.2006, <http://guam-organization.org/en/node/471> (05.03.2017)

¹⁴⁴Statement of the GUAM Vilnius Summit, <http://guam-organization.org/en/node/473> (05.03.2017)

4.3. GUAM-ın beynəlxalq əməkdaşlıq əlaqələri

Son illərdə GUAM çərçivəsində beynəlxalq maliyyə qurumları tərəfindən maliyyələşdirilən və üzv ölkələr arasında əməkdaşlığın sürətlənməsi strategiyasını dəstəkləyən proqramlar tətbiq olunur. Məsələn, TACIS (MDB ölkələrinə texniki yardım) çərçivəsində regional iş təqviminə müvafiq olaraq, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat koridorunun (TRACECA) gələcəkdəki inkişafına yönəlmiş layihə həyata keçirilməkdədir.

GUAM üzv ölkələri Bakı-Tiblisi-Ahalkalaki-Qars, Bakı-Tiblisi-Qars dəmiryolu kimi layihələri ilə yanaşı, TRASECA çərçivəsində Poti/Batumi və Kerç arasında bərə yolunun qurulması layihələrinə böyük əhəmiyyət verməkdədir. O cümlədən, Çinə qədər uzanacaq Poti-Bakı-Aktau-Almatı konteyner qatarı, Basarabiaska (Moldova) ilə Berezino (Ukrayna) arasında dəmir yolunun yenidən qurulması, Gürcüstan və Azərbaycan vasitəsilə yüklərin Ukrayna və Moldovadan Fars Körfəzi və Yaxın Şərq Ölkələrinə daşınması layihələri GUAM-ın perspektivdə yer almaqdadır¹⁴⁵.

GUAM çərçivəsində enerji sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq, Avrasiya və nəqliyyat koridoru layihəsini (EANTK), Trans-Dunay enerji-nəqliyyat körpüsü konsepsiyasını və Xəzər regionundan GUAM ölkələri vasitəsilə enerji resurslarının Avropaya nəqlini nəzərdə tutur.

Həmçinin, GUAM-ABŞ Çərçivə Proqramına müvafiq olaraq həyata keçirilən iki layihə - Dövlətlərarası İnformasiya-Təhlil Sisteminin (VM/DİTS) də inteqrasiya olduğu Terrorizm, Təşkilatlanmış Cinayətkarlıq, Narkotik Trafiki və digər Təhlükəli Cinayətlərlə Mübarizə üzrə Virtual Mərkəz (Virtual Law Enforcement Center – VLEC) layihəsi və Ticarətə və Nəqliyyata Yardım (TNY) layihəsi təşkilatın fəaliyyətinin möhkəmlənməsinə xidmət etməkdədir¹⁴⁶. Sonuncu layihə GUÖAM dövlətləri arasında ticarət və nəqliyyat sahəsində əlaqələrin genişlənməsi və sürətlənməsi məqsədi daşıyır. VM/DİTS layihəsi isə informasiya mübadiləsi və digər

¹⁴⁵Ministry of Foreign Affairs and European Integration of the Republic of Moldova, a.g.e.

¹⁴⁶İstoriya GUAM, <http://guam-organization.org/node/242> (05.03.2017)

təcili tədbirlər həyata keçirmək surətiylə ticarət və nəqliyyatın inkişafını, effektiv və etibarlı fəaliyyətini zəmanət altına almaq üçün həyata keçirilir. Hər iki layihə GUAM-ABŞ Çərçivə Proqramının əsas elementləri kimi bir-birini tamamlayır və onların eyni vaxtlı həyata keçirilməsini nəzərdə tutulmuşdur.

GUAM-ın mühüm tərəfdaşlarından biri də ABŞ hökumətidir. 2001-ci ilin noyabr ayından etibarən 15-dən çox fomal görüşü keçirilmiş GUAM-ABŞ dialoq formatı fəaliyyət göstərməkdədir. Format adətən GUAM XİN Şurası və Milli Təmsilçilər Şurası səviyyəsində iclaslar keçirir və əməkdaşlığın nəticə və istiqamətləri barədə Birgə Kommunikelər qəbul edir¹⁴⁷.

2002-ci ilin dekabr ayının 23-də ABŞ hökuməti ilə GUAM arasında əməkdaşlıq bəyannaməsi imzalanmışdır. Sənəddə üzv ölkələrin sərhədlərində infrastrukturların gücləndirilməsi, eyni zamanda gərəkli inşaat işlərinin aparılması, keçid məntəqələri üçün gərəkli cihazların alınması, personala praktiki təhsilin verilməsi və Dünya Bankının imtiyazlı kreditlərinin alınması ilə bağlı təkliflərin hazırlanması nəzərdə tutulmuşdur.

GUAM-ABŞ əməkdaşlığı üzrə növbəti sənəd, 4 iyul 2004-cü il tarixində Yaltada ticarət və daşımalarda yardım proqramının reallaşdırılması ilə bağlı imzalanan müqavilə olmuşdur. Həmin sənəddə 2002-ci ildə ABŞ hökuməti ilə GUAM arasında imzalanmış əməkdaşlıq bəyannaməsinin tətbiq olunma məqsəd və mexanizmləri qeyd edilmişdir.

GUAM-ABŞ formatı ilə yanaşı, 2007-ci ildən etibarən GUAM-Polşa, GUAM-Yaponiya formatları da fəaliyyət göstərir və həmin formatların əhatə etdiyi qarşılıqlı dialoq və proqramlar çərçivəsində əməkdaşlığın müxtəlif məsələləri müzakirə edilir¹⁴⁸.

GUAM-Yaponiya əməkdaşlıq proqramına görə, hər iki tərəf qarşılıqlı maraq sahəsinə daxil olan turizm, enerji, tranzit və nəqliyyat, ətraf mühitin qorunması, ticarət və investisiya sahələrində əməkdaşlıq etməkdə maraqlıdır. Bu məqsədlə, Helsinki və Vilnusda hər iki tərəfin nazirləri (2008 və 2011-ci illərdə), o cümlədən

¹⁴⁷Ministry of Foreign Affairs and European Integration of the Republic of Moldova, a.g.e.

¹⁴⁸Ministry of Foreign Affairs and European Integration of the Republic of Moldova, a.g.e.

Tokiyoda 5-ci GUAM-Yaponiya görüşü çərçivəsində GUAM milli kordinatorları və baş katibi ilə Yaponiya Xarici işlər naziri, Maliyyə naziri və Baş nazirin müavini səviyyəsində bir sıra görüşlər keçirilmişdir. Eyni zamanda GUAM-Yaponiya formatı çərçivəsində mütəmadi olaraq işçi qrupları və ekspert görüşləri, həmçinin əməkdaşlığın qarşılıqlı marağ sahəsinə aid seminarlar təşkil edilir¹⁴⁹.

Həmçinin, GUAM sammitlərinin beynəlxalq əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində xüsusi töhfəsi olmuşdur. Bu baxımdan 19 iyun 2007-ci il tarixli Bakı sammitindən 1 iyul 2008-ci il tarixli Batum sammitinə qədər davam edən Azərbaycanın GUAM rəhbərliyi dövrü təşkilatın güclənməsi və beynəlxalq əlaqələrinin inkişafı baxımından mühüm mərhələ idi Azərbaycanın rəhbərlik dövrü əsnasında önə çıxan əhəmiyyətli dəyişiklik üzv dövlətlərin və katibliyin birgə səyləri nəticəsində GUAM-ın beynəlxalq mövqeyinin möhkəmlənməsi və təşkilatın keyfiyyət cəhətdən yeni inkişaf mərhələsinə daxil olması idi. “GUAM: Qitələri birləşdirək” şüarıyla təşkil edilən Bakı sammiti, təşkilatın uzun vədəli inkişaf istiqamətlərinin müəyyən etmiş, onu təşkilati istiqamətdən gücləndirmiş və ortaq ölkələrlə “GUAM+” şəklində əməkdaşlığın üstünlüklərini ortaya qoymuşdur. Azərbaycan Respublikasının rəhbərlik proqramında yer alan bu strateji mövzular təşkilatın 2007-2008-ci illərini əhatə edən hərəkət planlarının təməlini təşkil etmişdir. Bakı İclasına GUAM üzvü ölkələrin dövlət başçıları ilə yanaşı, Litva, Rumıniya, Polşa prezidentləri, Bolqarıstanın prezident köməkçisi, ABŞ, Yaponiya, Latviya, Estoniya heyətləri də qatılmışdır. Bu faktı mühüm göstərici kimi qiymətləndirən Azərbaycan Respublika prezidenti İlham Əliyev sammitin açılış çıxışında bunları demişdi: “... GUAM təşkilatı qısa müddət ərzində çox ciddi beynəlxalq quruma çevrilmişdir. GUAM-ın hədəfi, məqsədləri, istəkləri dost ölkələrin də marağını çəkir. Biz ortaq məqsədlər üçün çalışırıq. GUAM Dövlətlərinin ikili səviyyədə gözəl təmasları, çox istiqamətli əlaqələri, təbii ki, təşkilatın güclənməsinə səbəb olacaq...”¹⁵⁰,

¹⁴⁹Ministry of Foreign Affairs and European Integration of the Republic of Moldova, a.g.e.

¹⁵⁰¹⁵⁰ “Heydər Əliyev irsi” beynəlxalq elektron kitabxana, a.g.e.

GUAM dövlət başçılarının növbəti sammiti 1 iyul 2008-ci il tarixində Gürcüstanın Batum şəhərində baş tutmuş və təşkilatın geniş tərkibli iclası keçirilmişdir. İclasda GUAM üzvü ölkələrin prezidentləri - İlham Əliyev, Mixail Saakaşvili, Viktor Yuşenko - və Moldova daxili işlər naziri Valentin Mejinski, o cümlədən digər qonaqlar - Polşa prezidenti Lev Kaçiniski, Litva prezidenti Valdas Adamkus, ABŞ Xarici işlər nazirliyinin Avropa və Avrasiya işlərindən məsul məsləhətçisi David Merkel, Çexiya Xarici işlər Naziri Karel Şvartsenberq, Rumıniya, Yaponiya, Beynəlxalq Quru yolu Nəqliyyatı Birliyi, MDB İcraiyyə Komitəsi nümayəndələri iştirak etmişdirlər. Batum görüşünün sonunda GUAM dövlət başçıları Batum Bəyannaməsini qəbul etmişdirlər.

Göründüyü kimi, GUAM beynəlxalq təşkilatlar və ayrı-ayrı ölkələrlə əməkdaşlıq məsələlərinə böyük əhəmiyyət verir. Son illərdə GUAM-ın digər beynəlxalq təşkilat və ölkələr qrupu, o cümlədən Vişeqrad ölkələri, Yaponiya və Aİ ilə əlaqə və əməkdaşlıq əlaqələri inkişaf etməkdədir. GUAM ölkələri ilə digər ölkələr arasında yeni bir qarşılıqlı əməkdaşlıq forması da üçüncü ölkə şəhərlərində - Buxarest, Varşava, Sofiya, Haaqa, Pekin və Tokio - qurulan "GUAM Klubları"dır.

GUAM-ın konseptual vizionu, ilkin olaraq Avro-Asiya-Trans-Qafqaz nəqliyyat koridoru yaratmaq məqsədiylə üzv ölkələr arasında əməkdaşlığa əsaslanırdı. 18-19 iyun 2007-ci ildə keçirilən Bakı sammitində bu məqsəd bir qədər də genişləndirilmiş və nəticədə GUAM regionunda vahid inteqrasiya və təhlükəsizlik sahəsi yaratmaq hədəfi müəyyən edilmişdir¹⁵¹. Başqa sözlə, GUAM üzv dövlətlərin sosial-iqtisadi, enerji-nəqliyyat, elmi-texniki-humanitar və hüquqi gücünü bütünlüklə cəlb edərək Qara dəniz – Xəzər regionunda Avropa standartlarına, kriteriya və praktikasına, o cümlədən əmtələrin, xidmətlərin, kapital və işçi qüvvəsinin sərbəst hərəkətinə əsaslanan sivil əməkdaşlıq sahəsi təşkil etməyi nəzərdə tutur¹⁵². GUAM eyni zamanda Qara dəniz və Xəzər regionunda qeyri-iyerarxik, bir-biri ilə bağlantılı və açıq sistem əsasında mövcud regional təşkilat və strukturların qarşılıqlı əməkdaşlığına böyük əhəmiyyət verir. Bu məqsədlə, ötən dövr ərzində GUAM

¹⁵¹ The Baku Summit of GUAM, 01.07.2007, <http://www.regionplus.az/en/articles/view/4920> (05.03.2017)

¹⁵² The Politician, A New Chance for GUAM, 12.11.2015, <http://thepoliticon.net/analytics/292-a-new-chance-for-guam.html> (05.03.2017)

əsasən aşağıdakı regional təşəbbüslərə yönəlmişdir: Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Aİ-nin yeni regional əməkdaşlıq təşəbbüsü olan “Qara dəniz Sinerji”, o cümlədən TRACECA (Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia - Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi) və İNOGATE (İnterstate Oil and Gas Transportation to Europe - Neft və Qazın Avropaya Dövlətlərarası Nəqli), Cənub-Şərqi Avropa Əməkdaşlıq Təşəbbüsü, Əməkdaşlıq və Dialoq üçün Qara dəniz Forumu, Demokratik Seçim İcması və s.¹⁵³.

GUAM Qərb istiqamətli geosiyasət yürüdən, Qərbi Avropa nümunəsində regionda siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni inteqrasiyaya nail olmağa çalışan və ən əsası, bütün bu proseslərdə bərabər hüquqlu, qarşılıqlı faydalı əlaqələr yaratmaq istəyən dövlətlərin birliyi hesab olunur¹⁵⁴. Təsadüf deyil ki, GUAM-ın dövlət başçıları səviyyəsində son görüşü olan Batum sammiti (2008) Şərqi Avropa inteqrasiya şüarı altında təşkil edilmişdir. Həmçinin, 2006-cı ildən bu günədək 26 görüşü təşkil edilmiş GUAM Xarici İşlər Nazirləri Şurasının (XİNŞ) Avropa İttifaqının “Şərq Tərəfdaşlığı” təşəbbüsü çərçivəsində keçirilən Varşava görüşü (2011) GUAM-Avropa əməkdaşlıq ənənəsinin əsasını qoymuşdur. Görüşün sonunda GUAM XİNŞ-nin qəbul etdiyi Bəyanat Avropada əməkdaşlıq və inteqrasiyasının gələcəyinə həsr olunmuş və GUAM ölkələri ilə Aİ arasında Assosiasiya Sazişi üzrə davam edən danışıqlar təqdir edilmişdir¹⁵⁵. GUAM XİNŞ-nin “Şərq Tərəfdaşlığı” təşəbbüsü çərçivəsində GUAM-Aİ məsləhətləşmələrinə həsr olunmuş son görüşü isə, 2013-cü ilin noyabr ayında Vilnusunda keçirilmişdir. Görüş iştirakçıları bir daha Aİ ilə GUAM üzv dövlətləri - Ukrayna, Moldova və Gürcüstan - arasında uğurla başa çatmaqda olan Assosiasiya və Azad Ticarət Zonası sazişlərindən məmnunluq ifadə etmişdilər¹⁵⁶.

Göründüyü kimi, GUAM-ın əlaqə və prioritetlərini bütünlüklə nəzərdən keçirdikdə, təşkilata Rusiyanın regiondakı gücünü balanslaşdırmaq, təzyiqlərini azaltmaq məqsədiylə Avropaya inteqrasiya yolunu tutan, o cümlədən daxili və xarici

¹⁵³Ministry of Foreign Affairs and European Integration of the Republic of Moldova, a.g.e.

¹⁵⁴Həsənov, 2015, a.g.e, ss.412-413.

¹⁵⁵GUAM CMFA Warsaw Statement on the prospects for cooperation and European integration, 2011, <http://guam-organization.org/node/1212> (05.03.2017)

¹⁵⁶Communique of the Ministers of Foreign Affairs of GUAM, Vilnius, 29.11. 2013, <http://guam-organization.org/node/1526> (05.03.2017)

siyasət xətti üst-üstə düşən MDB dövlətlərinin ittifaqı kimi baxmaq mümkündür. GUAM-ı təşkil edən Azərbaycan, Ukrayna, Gürcüstan və Moldova MDB daxilində əsasən müstəqil xarici siyasət həyata keçirməyə çalışan və daha çox Qərbə meyilli dövlətlərdir. Tədqiqatçıların fikrinə görə, GUAM-ın yaranması MDB daxilində cərəyan edən tendensiyaların və yaşanan proseslərin ən obyektiv və qanunauyğun nəticələrindən biri idi. Çünki yarandığı gündən MDB adından bəyan edilən, əslində isə Rusiyanın mövqeyini əks etdirən bəzi qərarlara, yanaşmalara münasibətdə GUAM üzvü olan dövlətlər (Ukrayna, Azərbaycan, Gürcüstan və Moldova) həmişə fərqli mövqelərdən çıxış ediblər¹⁵⁷. Belə bir format və daha çox Avropaya siyasi-iqtisadi məkanına inteqrasiya səyləri GUAM-ı MDB daxilindəki digər ənənəvi əməkdaşlıq platformalarından fərqləndirən əsas amildir. Bundan əlavə, GUAM-da Rusiyanın iştirak etməməsi və onu təşkil edən ölkələr üzərində təsirinin zəifliyi də bura əlavə oluna bilər.

GUAM-Aİ əməkdaşlıq əlaqələrini əhəmiyyətli edən əsas məsələlərdən biri Avropa ölkələrinin böyük ölçüdə rus enerji resurslarından asılı vəziyyətdə olması və zaman-zaman Rusiyanın Aİ və tranzit ölkələrlə pisləşən münasibətlərinin Qərbdə enerji böhranlarına gətirib çıxarmasıdır. Azərbaycanın zəngin enerji resursları ilə digər GUAM ölkələrinin həmin resursların nəqli üçün mövcud tranzit imkanlarının birləşdirilməsi Avropanın prioritet istiqamət hesab etdiyi enerji təhlükəsizliyində, o cümlədən Qərbin rus qazından asılılığının azaldılmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Bu istiqamətdə Azərbaycan və Mərkəzi Asiya enerji resurslarını “GUAM dəhlizi” vasitəsilə Avropa bazarlarına çıxaracaq TAP (Trans Adriatic Pipeline - Trans Adriatik Boru Xətti), TANAP (Trans-Anatolian pipeline-Trans Anadolu Boru Xətti) kimi enerji layihələrinin maliyyələşdirilməsi və həyata keçirilməsi Aİ ilə GUAM arasında əsas müzakirə məsələlərindən biridir.

Əli Həsənova görə, GUAM-da birləşmiş dövlətlərin geosiyasi yönlərinin Qərbə istiqamətlənməsi həm də müəyyən obyektiv səbəblərlə bağlıdır. Məsələn, Dağlıq Qarabağ, gürcü-osetin, gürcü-abxaz, Dnestryanı münaqişələrə, Kırımda

¹⁵⁷ Həsənov, 2015, a.g.e, s.412

separatçılıq hərəkatına və s. məsələlərə yanaşmada Rusiyanın nümayiş etdirdiyi mövqe bir tərəfdən Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna və Moldovanın Rusiya ilə münasibətlərinə mənfi təsir göstərir, digər tərəfdən isə bu ölkələrin özünümüdafiə instinktlərini gücləndirərək, onları birləşməyə və etnik separatizmə qarşı birgə müqavimət göstərməyə istiqamətləndirir. Bundan başqa, Qərbi Avropa ilə iqtisadi və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması, Şərqi-Qərb nəqliyyat kommunikasiya dəhlizinin yaradılması, Xəzər hövzəsinin karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsi və dünya bazarlarına çıxarılması və s. məsələlərə münasibətdə də GUAM dövlətlərinin fikri və mövqeyi Rusiya ilə üst-üstə düşür¹⁵⁸.

Bütün bunlarla yanaşı, GUAM özünün elan etdiyi prinsip və məqsədləri qəbul edən istənilən dövlət yaxud birliklə əməkdaşlıq etməyə hazır olduğunu, birbaşa olaraq heç bir dövlətə yaxud birliyə qarşı olmadığını bəyan etmişdir. O, daha çox dünyanın qloballaşması və beynəlmiləşməsinin modern formalarından biri kimi beynəlxalq miqyaslı regional əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi istiqamətində hərəkat etməkdədir.

GUAM-ın fəaliyyətini bütünlükə nəzərdən keçirdikdə, təşkilat daxilində əməkdaşlığın son 5-6 il ərzində xeyli zəiflədiyi və yalnız işçi qrupları və GUAMPA səviyyəsində müəyyən görüşlər keçirildiyi məlum olur¹⁵⁹. Məsələn, GUAM-ın ən ali orqanı olan Dövlət Başçıları Şurası 2008-ci ildən etibarən toplanmır, Xarici İşlər Nazirləri Şurası isə sonuncu dəfə 2013-cü ildə Vilnusunda toplanıb. GUAM son illərdə yalnız üzv ölkələrin ərazisində keçirilən leqal və qeri-leqal seçkilərə münasibət bildirmək üçün verdiyi bəyanatlarla gündəmə gəlir. Həmçinin, GUAM-ABŞ, GUAM-Yaponiya formatları 2008-ci ildən etibarən qeyri-aktiv fazaya keçmişdir.

Bütün bunlara baxmayaraq, üzv dövlətlər, xüsusilə Azərbaycan və təşkilatda mühüm yer tutan Ukrayna GUAM-ın gələcəyinə böyük maraq göstərməkdədirlər. Rusiya amili, ərazilərindəki etnik-separatçı münaqişələr, xarici siyasətlərindəki Avropaya inteqrasiya xətti, o cümlədən enerji-nəqliyyat layihələri GUAM ölkələrinin

¹⁵⁸ Həsənov, *Azərbaycanın geosiyasəti*, 2015, a.g.e, s.413

¹⁵⁹ GUAM og, Joint Declarations, Statements, Communiqués, <http://guam-organization.org/en/node/448> (05.03.2017)

regional əməkdaşlıq maraqlarını yaxınlaşdıran mühüm amillərdir. Üzv ölkələrin qarşılıqlı maraq sahəsinə aid olan digər məsələlər Azərbaycan, Moldova, Gürcüstan və Ukraynanın ərazisindəki etnik münaqişələrin həll edilməsi və ərazi bütövlüklərinin təmin edilməsi ehtiyacı, o cümlədən Avropa-Qafqaz-Asiya enerji nəqli koridorudur. GUAM üzv dövlətləri eyni zamanda Aİ və NATO ilə təhlükəsizlik istiqamətində gələcək əməkdaşlığa böyük əhəmiyyət verir.

NƏTİCƏ

Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqının (SSRİ) quruluşunun yetmişinci ildönümünə bir il üç həftə qalmış iki beynəlxalq əhəmiyyətli hadisə baş verdi: Sovet İttifaqı rəsmi şəkildə ləğv edildi; dünya səhnəsinə beynəlxalq hüququn yeni subyekti – Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) çıxdı. 1991-ci ilin dekabrın 8-də Minsk şəhəri yaxınlığında yerləşən Belovejskdə Belarus Respublikası, Rusiya Federasiyası və Ukrayna dövlət başçıları arasında baş tutan görüşlərin başlıca nəticəsi olan Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılması haqqında Belovejsk Müqaviləsi ilk növbədə “SSRİ-nin beynəlxalq hüququn subyekti və geopolitik realıq olaraq varlığının sona çatdığı” bəyan edirdi.

MDB-nin təsis prosesinin çox kompleks və mübahisəli xarakterinə baxmayaraq, o, qısa müddətdə müasir dünyanın siyasi və iqtisadi reallıqlarından birinə çevrilə bildi. Bununla belə, yeni meydana çıxmış müstəqil dövlətlər - Azərbaycan, Türkmənistan, Moldova və Ukrayna Sovet İttifaqının mərkəzi idarəçilik təcrübəsini unutmamışdılar və özlərinin çox yeni olan suverenliklərinə təhlükə yaradacaq hər hansı bir güclü institutun yaranmasına tamamilə həvəssiz idilər. Nəticədə MDB üzvləri çoxtərəfli əməkdaşlıqdan daha çox ikitərəfli müqavilələrə vədaha kompakt subregional birliklərə üz tutdular. Beləliklə, 1990-cı illərin ortalarından MDB daxilində yeni siyasi-iqtisadi inteqrasiya fərsətləri doğaraq, daha kiçik miqyaslı blokların formalaşmasını sürətləndirdi.

MDB lap əvvəldən daha çox siyasi məsələlərlə məşğul olduğu üçün iqtisadi əməkdaşlıq məsələlərinə çox yer verməmişdir. Halbuki hər kəsə məlum olduğu kimi, Sovet İttifaqını təşkil edən ölkələr arasında çox möhkəm iqtisadi əlaqələr mövcud idi. Belə bir şəraitdə MDB daxilində vüsət alan iqtisadi inteqrasiya prosesləri 1990-cı illərin əvvəllərindən başlamış və Rusiyanın ciddi dəstəyi ilə əsasən Mərkəzi Asiya respublikalarını əhatə etmişdir. İkitərəfli ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq, o cümlədən azad ticarət zonası və gömrük birliyi müqavilələri 1995-ci ildən etibarən genişlənərək Vahid İqtisadi Sahə, Gömrük Birliyi, Avrasiya İqtisadi İcması və

nəhayət 2015-ci ildə Avrasiya İqtisadi Birliyi şəklində təşkilatlanma ilə nəticələnmişdir.

Avrasiya İqtisadi Birliyinə daxil olan iqtisadiyyatlarda son illərdə özünü göstərən geriləmələrə baxmayaraq, Birlik, xüsusilə əhatə etdiyi coğrafiyada əmtəə, işçi qüvvəsi və investisiyaların hərəkətini asanlaşdırmaq üçün xeyli imkanlara malikdir. Yaxşı hüquqi-institutsional idarəçilik mexanizmini əsas alan korrupsiyasız və şəffaf hökumətlərin birliyi vasitəsilə, habelə kökləri dərinə gedən siyasi ambisiyalar bir kənara qoyaraq Avropa Birliyi nümunəsində iqtisadi inteqrasiya və fayda məqsədlərinə yönəniləndiyi halda, AİB-nin inkişaf edən beynəlxalq iqtisadi blok kimi qlobal inteqrasiyanın mühüm həlqələrindən birinə çevriləcəyinə şübhə yoxdur. ÜDM (1,6 trilyon dollar), sənaye istehsalı (945,5 trilyon dollar), neft istehsalı (qlobal hasilatın 14,2 %-i - dünya birincisi) və təbii qaz istehsalı (qlobal hasilatın 16,6 %-i - dünya ikincisi) kimi üstünlükləri ilə AİB enerji resurslarının qiymətinin əvvəlki dövrlərdəki kimi yüksək olması halında uzun vədədə müvəffəqiyyət qazanma potensialına da malikdir. Birlik üzvlərinin malik olduğu əsas üstünlüklərdən biri də, aralarında mövcud olan ortaq siyasi və mədəni keçmişdir.

MDB daxilində hərbi-siyasi maraqlar üçün mühüm alətlərdən biri olan Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı (KTMT) Birlik tərkibində meydana çıxan ilk bloklardan biridir. Əgər Rusiyanın aparıcı rol oynadığı MDB-daxili əlaqələrin iqtisadi qanadını Avrasiya İqtisadi Birliyi təşkil edərsə, hərbi qanadı KTMT-dir.

KTMT üzv ölkələrin milli təhlükəsizliklərini təmin etmək məqsədiylə yaradılan çox istiqamətli hərbi-siyasi münasibətlərin koordinasiya qurumudur. İmzaçı ölkələrdən hər hansı birinə qarşı olan hücum bütün üzv ölkələrə qarşı reallaşdırılmış hesab edilir. Başqa sözlə, Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsinin təməlinə “kollektiv təhlükəsizlik” anlayışı dayanır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatının (NATO) da fəaliyyətinin təməlinə “kollektiv təhlükəsizlik” konsepsiyası dayanır və bu hal, KTMT-yə məhz Şimal Alyansına rəqib hərbi təşkilat kimi yanaşılmasına gətirib çıxarır.

KMTK kollektiv təhlükəsizlik məqsədləri üçün əlverişli mexanizm olsa da, hazırda əhatə etdiyi ölkələrdə etnik, dini və iqtisadi zəmində vətəndaş müharibələrinin baş vermə riski yüksəkdir. KTMT 2010-cu ildə Qırğızıstanda baş verən qarşıdurmalara qarışmamışdır. Lakin bundan sonra fərqli mövqe sərgiləmək istiqamətində bir sıra qərarlar qəbul etmişdir. Bu qərarlar nəticəsində KTMT avtoritar liderlərin iqtidarlarını qorumaq məqsədiylə istifadə edilə bilər. Bundan əlavə, KTMT üzv ölkələrdəki müxaliflərin susdurulmasında rolu ala və mövcud hökumətləri təzyiq altında saxlamaq üçün də vasitəyə çevrilə bilər. Qlobal kontekstdə, NATO əleyhdarı, onun alternativini olaraq göstərilən və hərbi sahədə güclənən KTMT gələcəkdə regional və qlobal silahlanmanın artmasına da təkan verəcəkdir. Həmçinin, region ölkələrindəki heterogen demoqrafik quruluş, etnik problemlər, silahların cinayət şəbəkələrinin, separatçı qrupların əlinə keçməsinə şərait yaratmaq ehtimalını yüksəltməkdədir.

KTMT-nin gələcəkdə NATO kimi güclü hərbi-siyasi bloka çevrilib-çevrilməyəcəyi hal-hazırda sual altındadır. Təşkilat daxilində üzv dövlətlər arasında tam uzlaşma yoxdur. Həmçinin, ortaq müdafiə istiqamətində atılması gərəkən addımlar hələ çoxdur və KTMT üzvləri zaman-zaman müstəqillik və birlik fikirlərində razılıq əldə edə bilmirlər. Bütün bu çatışmazlıqlara baxmayaraq, Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı vasitəsilə təhlükəsizlik sahəsində inteqrasiya meyillərinin gücləndiyini demək olar.

Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Təşkilatı - GUAM Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova və Ukrayna prezidentlərinin 2006-cı il may ayının 23-də Kiyev sammitində əsasını qoyduğu dövlətlərarası regional təşkilatdır. Keçən dövr ərzində GUAM sammitləri və yüksək səviyyəli digər görüşlərinin gündəmində olan əsas məsələlər regional təhlükəsizlik, enerji-nəqliyyat və beynəlxalq əməkdaşlığı əhatə etmişdir. GUAM-ın konseptual vizionu, ilkin olaraq Avro-Asiya-Trans-Qafqaz nəqliyyat koridoru yaratmaq məqsədiylə üzv ölkələr arasında əməkdaşlığa əsaslanırdı. 18-19 iyun 2007-ci ildə keçirilən Bakı sammitində bu məqsəd bir qədər də genişləndirilmiş və nəticədə GUAM regionunda vahid inteqrasiya və təhlükəsizlik sahəsi yaratmaq hədəfi müəyyən edilmişdir. Başqa sözlə, GUAM üzv dövlətlərin sosial-iqtisadi,

enerji-nəqliyyat, elmi-texniki-humanitar və hüquqi gücünü bütünlüklə cəlb edərək Qara dəniz – Xəzər regionunda Avropa standartlarına, kriteriya və praktikasına, o cümlədən əmtəə və xidmətlərin, kapital və işçi qüvvəsinin sərbəst hərəkətinə əsaslanan sivil əməkdaşlıq sahəsi təşkil etməyi nəzərdə tutur.

GUAM-ın əlaqə və prioritetlərini bütünlüklə nəzərdən keçirdikdə, təşkilata Rusiyanın regiondakı gücünü balanslaşdırmaq, təzyiqlərini azaltmaq məqsədiylə Avropaya inteqrasiya yolunu tutan, o cümlədən daxili və xarici siyasət xətti üst-üstə düşən MDB dövlətlərinin ittifaqı kimi baxmaq mümkündür. Tədqiqatçıların fikrinə görə, GUAM-ın yaranması MDB daxilində cərəyan edən tendensiyaların və yaşanan proseslərin ən obyektiv və qanunauyğun nəticələrindən biri idi. Çünki yarandığı gündən MDB adından bəyan edilən, əslində isə Rusiyanın mövqeyini əks etdirən bəzi qərarlara, yanaşmalara münasibətdə GUAM üzvü olan dövlətlər (Ukrayna, Azərbaycan, Gürcüstan və Moldova) həmişə fərqli mövqelərdən çıxış ediblər. Məhz bu amil GUAM-ı MDB regionunu əhatə edən digər ənənəvi əməkdaşlıq bloklarından fərqləndirir.

GUAM eyni zamanda Qərb istiqamətli geosiyasət yürüdən, Qərbi Avropa nümunəsində regionda siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni inteqrasiyaya nail olmağa çalışan və ən əsası, bütün bu proseslərdə bərabər hüquqlu, qarşılıqlı faydalı əlaqələr yaratmaq istəyən dövlətlərin birliyi hesab olunur. Təsadüf deyil ki, GUAM-ın dövlət başçıları səviyyəsində son görüşü olan Batum sammiti (2008) Şərqi Avroya inteqrasiya şüarı altında təşkil edilmişdir. Həmçinin, 2006-cı ildən bu günədək 26 görüşü təşkil edilmiş GUAM Xarici İşlər Nazirləri Şurasının (XİNŞ) Avropa İttifaqının “Şərq Tərəfdaşlığı” təşəbbüsü çərçivəsində keçirilən Varşava görüşü (2011) GUAM-Avropa əməkdaşlıq ənənəsinin əsasını qoymuşdur.

GUAM-Aİ əməkdaşlıq əlaqələrini əhəmiyyətli edən əsas məsələlərdən biri Avropa ölkələrinin böyük ölçüdə rus enerji resurslarından asılı vəziyyətdə olması və zaman-zaman Rusiyanın Aİ və tranzit ölkələrlə pisləşən münasibətlərinin Qərbdə enerji böhranlarına gətirib çıxarmasıdır. Azərbaycanın zəngin enerji resursları ilə digər GUAM ölkələrinin həmin resursların nəqli üçün mövcud tranzit imkanlarının birləşdirilməsi Avropanın prioritet istiqamət hesab etdiyi enerji təhlükəsizliyində, o

cümlədən Qərbin rus qazından asılılığının azaldılmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Beləliklə, yekunlaşdırsaq:

- Bütün ziddiyyətlərinə və mövcud gerilədirici faktorlara baxmayaraq, MDB coğrafiyasındakı subregionlarda siyasi və iqtisadi inteqrasiya prosesləri son illərdə xeyli sürətlənmişdir. Xüsusilə, bu məzmununda Avrasiya İqtisadi Birliyi tərkibində gömrük birliyi və vahid iqtisadi sahə siyasətləri xeyli diqqət çəkir. AİB-in mövcud iqtisadi-təsərrüfat və resurs potensialı, habelə siyasi imkanları gələcəkdə onun üç bloklu dünya iqtisadiyyatı sisteminin dördüncü blokuna çevrilə biləcəyinin siqnallarını verir.
- Kollektiv Təhlükəsizlik Müqavilə Təşkilatı hər nə qədər Rusiyanın ənənəvi təhlükəsizlik konsepsiyasının davamı olsa da, gələcəkdə yarada biləcəyi problemlərlə yanaşı, əhatə etdiyi kritik regionda narkotik qaçaqmalçılığı, mütəşəkkil cinayətkarlıq və digər növ təhlükəli cinayətlərə qarşı mübarizə istiqamətində əlverişli əməkdaşlıq platforması ola bilər. Bu isə ilk növbədə KTMT-nin Rusiyanın siyasi ambisiyalarına vasitəçilikdən xilas olması ilə mümkün olan işdir.
- GUAM ölkələrinin istiqamət aldığı Avropanın siyasi-iqtisadi və təhlükəsizlik məkanına inteqrasiya məqsədləri, onu MDB daxilində Rusiyanın başlıca rol oynadığı ənənəvi bloklardan fərqləndirir. Bununla yanaşı, eyni vaxtda irs və Rusiya amili GUAM-ın MDB coğrafiyasında mövcud-ənənəvi təşkilatlara alternativ yaratmaq məqsədlərinə çatmağı qarşısındakı əngəllərdən ən başlıcasıdır. Son illərdə xeyli zəifləyən GUAM-daxili əməkdaşlıq əlaqələrinin artırılması və mövcud tələblərə cavab verə bilən yeni iqtisadi və təhlükəsizlik konsepsiyalarının formalaşdırılması halında, təşkilatın inkişaf perspektivi və beynəlxalq prestiji xeyli yüksələ bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Kitab və məqalələr

Azərbaycan dilində:

HƏSƏNOV, Əli, **Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti**, “Azərbaycan” nəşriyyatı, Bakı, 2005, s.631.

HƏSƏNOV, Əli, **Azərbaycanın geosiyasəti**, “Zərdabi LTD” MMC, Bakı, 2015, s.1056.

HÜSEYNOV, Fuad, “MDB-nin beynəlxalq hüquqi statusu. Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri”, **Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Hüquqi Araşdırmalar Şöbəsi nəşri**, Bakı, 2003.

FRAYTAQ-VIRMINQHAUS, Rayner, Fraytaq-Virminqhaus, “Azərbaycanın xarici və təhlükəsizlik siyasəti”, **Azerbaijan Focus** jurnalı, №1, 2009.

NƏCƏFOV, Etibar, “Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının xüsusiyyətləri”, **Azərbaycan BU GÜN VƏ SABAH Jurnalı**, 2007, № 5, ss.29-38, http://www.elibrary.az/docs/JURNAL/jrn2007_330j.htm (03.01.2017).

QASIMLI, Musa, “Azərbaycanın müstəqilliyinin 20 ili: xarici siyasətin formalaşması (1991-2003)”, 10.09.2011, <http://anl.az/down/meqale/ayna/2011/sentyabr/198097.htm> (19.02.2017).

Rus dilində:

MOİSEEV, Yevqeniy, **Pravovoy status Sodrujestva Nezavisimix Qosudarstv**, Yurist, Moskova, 1995, s.175.

KOSTENKO, NATALIYA, Novikova İrina, Vladimir Putin Obyasnil, çem Evraziyskiy Soyuz Perspektivnee ES, Vedomosti Vlasti, 26.10.2012, http://www.vedomosti.ru/politics/news/5423271/dazhe_ssha_obgonyaem (25.02.2017)

Türk dilində:

ARYNBEK, Aidana, “Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü açısından Ermenistan-Rusiya ilişkileri”, Avrasya Araştırma Enstitüsü, **weekly e-bulletin**, №65, 26.04.2016-02.05.2016, http://www.ayu.edu.tr/static/aae_haftalik/aae_bulten_tr_65.pdf (01.03.2017).

AŞIRLI, Ehtiram, Avrasya Ekonomik Birliği, *Kafkassam*, 28.12.2016, <http://www.kafkassam.com/avrasya-ekonomik-birligi.html> (28.02.2017).

CHUNTULOV, A., “KGAÖ'nün Avrasya'da Güvenliğin İstikrarındaki Rolü”. **IV.Uluslararası Turk-**

- Asya Kongresi: Asya'da Bölgesel Örgütler, Kurumsallaşma ve İş Birliği**, 2010, İstanbul: Tasam Yayınları.
- YESEVİ, Çağla Gül, “Orta Asya'da İşbirliği ve Bütünleşme”, İstanbul Kültür Üniversitesi, Küresel Eğilimler Serisi, Çalışma Kağıdı №4, 01.2013, s.12, https://www.files.ethz.ch/isn/159610/KE-4_2013_Yesevi.pdf (01.03.2017).
- YESEVİ, Çağla Gül Yesevi, “Avrasyada Etki Alanı Mücadilesi”, **Yesevi Dergisi**, 2012, 19(228).
- YESEVİ, Çağla Gül, Satranç Oyununda Hamleler, *Önce Vatan Gazetesi*, 25.04.2012, <http://www.oncevatan.com.tr/satranc-oyununda-hamleler-makale,28070.html> (01.03.2017)
- YESEVİ, Çağla Gül, Türküstanda askeri üsler, *Önce Vatan Gazetesi*, 18.07.2012, <http://www.oncevatan.com.tr/turkistanda-askeri-usler-makale,28391.html> (01.03.2017)
- ERDEM, Ekrem, Halit Mammadov, “Post – Sovyet Ülkeler Arasında Bölgeselleşme Eğilimleri”, **İnternational Conference on Eurasian Economies 2013**, SESSION 1D: Uluslararası Sorunlar, ss. 840-847, <https://www.avekon.org/papers/698.pdf> (01.02.2017).
- HÜSEYNOV, Fuad, “Bağımsız Devletler Topluluğu'nun Oluşumunun Hukuki Boyutları”, **Ankara Üniversitesi Hüquq Fakültesi Jurnalı**, cild: 52, №: 4, 2013, ss. 387-401, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/280/2544.pdf> (21.01.2017).
- PİRİNBAYEV, Cusup, Cunos Ganiyev, “Avrasya Ekonomik Topluluğu: Bir İktisadi İşbirliği Alternatifi”, 4-5.11.2010, **International Conference On Eurasian Economies 2010**, T.C. Beykent Üniversitesi, ss.82-86, <http://avekon.org/papers/157.pdf> (01.02.2017).
- YILMAZ Serdar, “Asya'da Bir Ekonomik Gelişim Modeli: Avrasya Ekonomik Birliği”, **Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi**, 01.2017, cild:8, №1, ss.63-74, http://www.academia.edu/31067992/Asyada_Bir_Ekonomik_Geli%C5%9Fim_Modeli_Avrasya_Ekonomik_Birli%C4%9Fi (25.02.2017).

İngiliz dilinde:

- ARBATOV, Alexei, Karl Kaiser, Robert Legvold, **Russia and the West: The 21st Century Security Environment**, Routledge, 1999, s.258.
- KASSENOVA, Nargis, “Kazakhstan and Eurasian Economic Integration: Quick Start, Mixed Results and Uncertain Future”, **Russia Nei Reports**, No:14, 2012, s.29, <https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/ifrikassenovakazandeurasianintegrationengnov2012.pdf> (28.02.2017).
- MAKHANOV, Kanat, “Perspectives of Free Trade Regime Between EEU and China”, **Eurasian Research Institute** (e-bulletin), 22-28.11.2016, No: 91, http://eurasian-research.org/sites/default/files/Weekly_e-bulletin_22.11.2016-28.11.2016_No%2091.pdf (27.02.2017).

STEIN, Matthew, "Uzbekistan's View of Security in Afghanistan After 2014", **Military Review**, 05-06.2012, <http://fmso.leavenworth.army.mil/documents/Uzbekistans-view.pdf> (01.03.2017).

STEVEN, Blockmans, Kostanyan Hrant and Vorobiov Ievgen, "Towards a Eurasian Economic Union: The challenge of integration and unity", **Ceps Special Report**, №75, 12.2012, s.38, http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/d-ru/dv/dru_2013_0320_03_/dru_2013_0320_03_en.pdf (20.02.2017).

VINOKUOV, Evgeny, "The Customs Union and the Single Economic Space: Towards the Eurasian Economic Union", **EDB Eurasian Integration Yearbook 2012**, ss.14-18, http://www.eabr.org/general/upload/CII%20-%20izdania/Yerbook-2012/a_n5_2012_05.pdf (21.02.2017).

VOITOVICH, Sergei, "The Commonwealth of Independent States: An Emerging Institutional Model", **European Journal of International Law**, cild:4, №:3, ss.403-417, 1993, <http://www.ejil.org/pdfs/4/1/1211.pdf> (17.02.2017).

WEINSTEIN, Adam, "Russian Phoenix: The Collective Security Treaty Organization", **The Whitehead Journal of Diplomacy and International Relations**, Winter/Spring 2007, ss.167-180, <http://blogs.shu.edu/diplomacy/files/archives/13-Weinstein.pdf> (01.03.2017).

YULIA, Nikitina, "The Collective Security Treaty Organization Trough the Looking-Glass", **Problems of Post-Communism**, Cild:59, №:3, 2012, ss. 41-52, <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.2753/PPC1075-8216590304?journalCode=mppc20> (01.03.2017).

YULIA, Nikitina, "Security cooperation in the Post-Soviet area within the Collective Security Treaty Organization", **ISPI – Analysis**, №152, 01.2013, s.5, http://www.ispionline.it/it/documents/Analysis_152_2013.pdf(01.03.2017).

ANDERS, Aslund, Putin Gets It Wrong Again: Eurasian Economic Union Hurts Russia, Atlantic Council, 01.02.2016, <http://www.atlanticcouncil.org/en/blogs/new-atlanticist/putin-gets-it-wrong-again-eurasian-economic-union-hurts-russia> (28.02.2017).

ASTAPENIA, Ryhor, Belarus And The Declining Eurasian Economic Union, Belarus Digest, 03.12.2015, <http://belarusdigest.com/story/belarus-and-declining-eurasian-economic-union-23846> (28.02.2017).

CATHERINE, Putz, A 'Blurry' Union: Kyrgyzstan and the Eurasian Economic Union, The Diplomat, 18.02.2016, <http://thediplomat.com/2016/02/a-blurry-union-kyrgyzstan-and-the-eurasianeconomic-union/> (28.02.2017).

CATHERINE, Putz, Putin and Nazarbayev Trade Compliments at Business Forum, **THE DIPLOMAT**, 05.10.2016, <http://thediplomat.com/2016/10/putin-and-nazarbayev-trade-compliments-at-business-forum/> (28.02.2017).

HENLEY, Jon, A brief primer on Vladimir Putin's Eurasian dream, The Guardian, 18.02.2014, <https://www.theguardian.com/world/shortcuts/2014/feb/18/brief-primer-vladimir-putin-eurasian-union-trade> (28.02.2017).

SAHAKYAN, Amine, Eurasian Economic Union is a Good Deal for Russia, but No One else, Kyiv post, 24.02.2016, <http://www.kyivpost.com/article/opinion/op->

[ed/armine-sahakyan-eurasian-economicunion-is-a-good-deal-for-russia-but-no-one-else-408756.html](http://www.eurasiancommission.org/en/nae/news/Pages/02-01-2015-1.aspx) (28.02.2017).

SADYKOV, Murat, "Uzbekistan's Car Industry Takes a Beating from Russia's Custom Union", *EurasianNet*, 21.02.2014, <http://www.eurasianet.org/node/68072> (27.02.2017)

İnternet resursları

http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=276&Itemid=167&lang=az (05.03.2017).

<http://www.mfa.gov.az/content/947> (25.02.2017).

<http://www.mfa.gov.az/content/557> (05.03.2017).

<http://www.mfa.gov.md/about-guam-en> (05.03.2017).

<http://www.mfa.gov.tr/guam-info.tr.mfa> (05.03.2017).

<http://evrazes.com/docs/view/118> (23.02.2017).

<http://evrazes.com/docs/view/120> (23.02.2017).

<https://docs.eaeunion.org/en-us/Pages/DisplayDocument.aspx?s=bef9c798-3978-42f3-9ef2-d0fb3d53b75f&w=632c7868-4ee2-4b21-bc64-1995328e6ef3&l=540294ae-c3c9-4511-9bf8-aaf5d6e0d169&EntityID=3610> (14.02.2017).

<http://guam-organization.org/en/node/450> (05.03.2017)

<https://web.archive.org/web/20060723002729/http://cis.minsk.by/main.aspx?uid=180> (12.02.2017).

<http://www.cis.minsk.by/page.php?id=176> (11.01.2017).

http://www.eurasiancommission.org/en/Documents/broshura26_ENGL_2014.pdf (22.02.2017).

https://www.eurasiancommission.org%2Fen%2FDocuments%2Fbroshura26_ENGL_2014.pdf&usg=AFQjCNffYyrr3KOiSupt-WkswlpzsgPIfw (21.02.2017).

<http://www.eurasiancommission.org/en/nae/news/Pages/02-01-2015-1.aspx> (22.02.2017).

<http://www.eurasiancommission.org/en/nae/news/Pages/01-01-2015-1.aspx> (23.02.2017).

http://www.tsouz.ru/db/stat/iCU201208/Documents/IALL201208_2.pdf (27.02.2017).

<https://mfa.gov.by/upload/EAEU-eng-broshura.doc> (21.02.2017).

<https://web.archive.org/web/20051112183444/http://www.turkishweekly.net/news.php?id=5255> (21.02.2017).

<http://m.eng.belta.by/politics/view/ukraine-to-selectively-work-as-part-of-cis-25-2015>, (20.02.2017).

<http://cistranfinance.com/stories/510513069-belarus-eases-current-account-deficit-with-customs-union-common-economic-space> (22.02.2017).

<http://www.eurasianbusinessbriefing.com/russia-suspends-fta-with-ukraine> (27.02.2017).

http://www.inform.kz/en/kyrgyz-government-approves-road-map-on-kyrgyzstan-s-common-economic-space-accession_a2704606 (26.02.2017).

http://www.inform.kz/en/eeu-budget-2015-to-exceed-rub-6-6bn_a2724891 (25.02.2017).

<http://www.kazembassy.ru/en/mpolitika/6763-2014-06-02-12-09-27> (18.02.2017).

<http://www.presstv.ir/Detail/2015/12/24/443052/Iran-Russialed-bloc-sign-trade-deal> (25.02.2017).

http://www.pravdareport.com/russia/economics/10-04-2014/127325-russia_kazakhstan_belarus_new_currency-0 (21.02.2017).

<https://www.unian.info/society/138812-ukraine-to-analyze-expediency-of-taking-part-in-cis-projects.html>, (19.02.2017).

<http://www.usubc.org/site/member-news/cis-free-trade-agreement-comes-into-force> (23.02.2017).

<http://www.dunyabulteni.net/haber/325274/rusya-kazakistan-ticaret-hacmi-kuculdu> (28.02.2017).

<https://www.rt.com/business/311639-kyrgyzstan-joins-eeu-kazakhstan/> (25.02.2017).

<http://stat.gov.kz/getImg?id=WC16200014840> (28.02.2017).

<https://sputnik.az/event/20170317/409428336/ssri-referendumu.html> (22.03.2017).

<https://sputniknews.com/world/20081112118264022> (25.02.2017).

<https://sputniknews.com/politics/20141010193931058-Eurasian-Economic-Community-Leaders-Sign-Group-Abolition/> (15.02.2017).

<http://tass.com/world/746905> (18.02.2017).

<http://tass.com/economy/734052> (26.02.2017).

<http://www.nytimes.com/learning/general/onthisday/big/1225.html#article> (15.01.2017).

<http://www.nytimes.com/1990/03/26/world/upheaval-in-the-east-party-in-estonia-votes-split-and-also-a-delay.html> (05.01.2017).

<http://www.refworld.org/docid/5704c1ba4.html> (28.02.2017).

http://www.washingtonpost.com/world/europe/russia-kazakhstan-belarus-form-eurasian-economic-union/2014/05/29/de4a2c15-cb01-4c25-9bd6-7d5ac9e466fd_story.html(27.02.2017).

<http://bigstory.ap.org/article/clinton-fears-efforts-re-sovietize-europe> (28.02.2017).

<http://www.economist.com/news/asia/21608807-not-all-goes-smoothly-russia-its-backyard-power-failure> (28.02.2017).

<https://news.am/eng/news/212878.html> (28.02.2017).

<http://www.aznews.az/news/cemiyyet/38492.html> (01.03.2017).

<http://haberrus.com/politics/2012/12/22/ermenistan-yukari-karabagda-rus-natosunu-goreve-cagiracak.html> (01.03.2017).

<https://www.bloomberg.com/news/articles/2013-08-13/azeri-russian-arms-trade-4-billion-amid-tension-with-armenia> (01.03.2017).

<http://haberrus.com/politics/2012/10/05/putin-tacikistanda-30-yillik-askeri-us-anlasmasi-imzaladi.html> (01.03.2017).

<http://www.dunyabulteni.net/haber/239783/rusya-kgao-uzerinden-orta-asyaya-yayiliyor> (01.03.2017).

<http://www.eurasianet.org/node/66304> (01.03.2017).
<http://www.gundem.be/tr/dunya/ozbekistan-dis-politikasi-ve-kgao> (01.03.2017).
<http://www.haberler.com/lavrov-dan-ozbekistan-a-zeytin-dali-4179821-haberi/>
(01.03.2012).
<http://www.rferl.org/a/interview-analyst-says-uzbekistan-suspension-shows-csto-irrelevant/24629921.html> (01.03.2017).
<http://www.hurriyet.com.tr/putinin-munih-konusmasi-genelkurmayin-sitesinde-5956456> (01.03.2017).
<http://www.aksam.com.tr/dunya/rusyanin-yeni-dis-politika-perspektifleri-kremline-sunuldu--154258h/haber-154258> (01.03.2017).
<https://tr.sputniknews.com/rusya/201612011026094935-putinden-rusyanin-yeni-dis-politika-konseptine-onay/> (01.03.2017).
<http://haberrus.com/defence/2012/12/04/rusya-eski-sovyet-ulkeleri-ile-ortak-fuze-kalkani-kuruyor.html> (01.03.2017).
<http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav071802.shtml>
(05.03.2017).
<http://guam-organization.org/node/618> (05.03.2017).
<http://guam-organization.org/en/node/448> (05.03.2017).
<http://guam-organization.org/en/node/350> (05.03.2017).
<http://www.guam-organization.org/attach/concepten.pdf> (05.03.2017).
<http://guam-organization.org/node/1526> (05.03.2017).
<http://guam-organization.org/en/node/448> (05.03.2017).
<http://guam-organization.org/node/1212> (05.03.2017).
<http://guam-organization.org/en/node/471> (05.03.2017).
<http://www.regionplus.az/en/articles/view/4920> (05.03.2017).
<http://thepoliticon.net/analytics/292-a-new-chance-for-guam.html> (05.03.2017).
<http://guam-organization.org/en/node/473> (05.03.2017).
http://www.kursiv.kz/news/vlast/bishkek_khochet_ot_astany_177 mln_za_vstupleni_e_v_ts (26.02.2017).
http://www.eaeunion.org/upload/iblock/006/1994_1_1.jpg(11.01.2017)
<http://www.gazeta.ru/business/2013/10/24/5722545.shtml> (25.02.2017).
http://www.odkb-csto.org/news/detail.php?ELEMENT_ID=1776 (01.03.2017)
https://ria.ru/defense_safety/20120628/687288392.html (01.03.2017).
<http://www.cisstat.com/eng/cis.htm>, (27.02.2017).
<http://cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reports/rat/sved> (23.02.2017).
<http://www.evrazes.com/about/history> (23.02.2017).
<http://www.evrazes.com/customunion/eepr> (25.02.2017).
http://www.eaeunion.org/upload/iblock/006/1994_1_1.jpg(25.02.2017).
http://www.eurasiancommission.org/en/Documents/broshura26_ENGL_2014.pdf
<http://guam-organization.org/node/242> (05.03.2017).
<http://guam-organization.org/en/node/295> (05.03.2017).
<http://guam-organization.org/node/240> (05.03.2017).

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MDB daxilində yeni blokların formalaşması və inkişaf prespektivləri

Məmmədova Nərgiz Məhəmməd qızı

Xülasə

SSRİ-nin dağılması ilə dünyada gedən qlobal geosiyasi proseslər və keçmiş mütəffiqlərin aralarındakı qarşılıqlı əlaqələri davam etdirmək ehtiyacı post-sovet məkanında Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılmasını zəruriyyətə çevirdi. Bununla yanaşı, Avrasiyanın Cənubi Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Şərqi Avropa kimi çox mürəkkəb siyasi iqlimi ilə seçilən regionları vahid inteqrasiya konsepsiyası altında birləşdirərək Avropa İttifaqı miqyasında bir bloka çevrilmək MDB-yə müyəssər olmadı. Yarandığı gündən etibarən MDB-də Rusiyanın əsas və aparıcı rol oynaması, təşkilata üzv olan digər dövlətlərin Birlik daxilində hüquqlarının qeyri-bərabər olduğunu göstərirdi. Nəticədə MDB daxilində genişmiqyaslı siyasi-iqtisadi inteqrasiya prosesləri baş vermədi və Birliyə daxil olan post-sovet ölkələri daha yaxşı və bərabər şərtlərdə əməkdaşlıq edə biləcəkləri subregional bloklara yönəldilər. Birlik daxilində daxili və xarici hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni-humanitar maraqları üst-üstə düşən ölkələr MDB məkanında Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı, Gömrük Birliyi, Vahid İqtisadi Sahə, Mərkəzi Asiya Birliyi, Avrasiya İqtisadi İcması, Avrasiya İqtisadi Birliyi, GUAM kimi yeni-yeni təşkilatlarda qruplaşmağa başladılar.

Hal-hazırda cəryan edən qlobal geosiyasi proseslər, etnik-ərazi-dini münaqişələr, qlobal miqyaslı iqtisadi və maliyyə böhranları, inteqrasiya ilə yanaşı özünü göstərən dezinteqrasiya prosesləri, dünya nizamının yenidən qurulması cəhdləri və təkqütblü dünya modelinə qarşı ciddi müqavimətlər, subregional blokları bir daha diqqət mərkəzinə gətirməkdədir. Bu baxımdan, MDB və tərkibindəki daha kiçik miqyaslı blokların meydana çıxması və inkişaf prespektivlərinin tədqiq edilməsi, əldə ediləcək nəticələrin aktuallığı da nəzərə alınaraq, mühüm praktik əhəmiyyətə malikdir.

Dissertasiya işi giriş, 4 fəsil və nəticədən ibarətdir.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ**

Перспективы формирования и развития новых блоков в пределах СНГ

Мамедова Наргиз Мухаммед гызы

Резюме

С распадом СССР, глобальные геополитические процессы, происходящие в мире и необходимость продолжения взаимоотношений между бывшими союзниками, превратилось в необходимость создания Содружества Независимых Государств на постсоветском пространстве. Наряду с этим, регионы, выделяющиеся со своим очень сложным политическим климатом, такие как Евразия Южного Кавказа, Центральная Азия, Восточная Европа, объединившись под единой интеграционной концепцией, превратившись в один блок в масштабе Европейского Союза, не смогли достигнуть уровня СНГ. С момента создания, основную и ведущую роль в СНГ начала играть России, это показывало неравноправие прав иных государств внутри Содружества, являющихся членами организации. В результате внутри СНГ не произошли широкомасштабные политико - экономические интеграционные процессы и были направлены на субрегиональные блоки, которыми могли сотрудничать еще лучше и на равных условиях постсоветские страны, входящие в Содружество. Внутри содружества стран, чьи внутренние и внешние военно - политические, социально - экономические, культурные и гуманитарные интересы, совпадают на пространстве СНГ, начали группировку в новых и новых организациях, таких как Организация Договора о Коллективной Безопасности, Таможенный Союз, Единое Экономическое Пространство, Объединение Центральной Азии, Евразийское Экономическое Сообщество, Евразийское Экономическое Сообщество, ГУАМ.

В настоящее время, наряду с интеграцией, проявляющие себя дезинтеграционные процессы, попытки реконструкции миропорядка и

серьёзные противоречия перед однополярной моделью мира, субрегиональные блоки, ещё раз привлекают внимание мира, к текущим глобальным геополитическим процессам, этническо – территориально – религиозным конфликтам, экономическим и финансовым кризисам глобального масштаба. С этой точки зрения, с учетом актуальности приобретаемых результатов появление и применение перспектив развития СНГ и блоков более мелкого масштаба в его составе, обладает важным практическим значением.

Диссертационная работа состоит из введения, 4 глав и заключения.

MINISTRY OF EDUCATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN
AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS
Formation and development perspectives of new blocks within CIS
Mammadova Nargiz Mahammad

SUMMARY

Global geopolitical processes occurred in the world with destruction of USSR and the need to continue mutual relations among former allies turned the establishment of Commonwealth of Independent State to the necessity in post-soviet space. Moreover, it was failed to CIS to join the regions of Eurasia such as South Caucasus, Central Asia, Eastern Europe which distinguished for very complex political climate under the conception of single integration and to turn it to a block in the scale of the European Union. Playing of Russia a principal and leading role in CIS from its formation indicated that, the rights of other states which are members of the organization are unequal within Commonwealth. As a result, large-scale political and economic integration processes within CIS didn't happen and post-soviet countries including in the Commonwealth directed to sub-regional blocks with which they should be cooperate better and on equal terms. Countries which domestic and foreign military-political, social-economic and cultural-humanitarian interests coincide within Commonwealth started to form groups in new organizations such as the Collective Security Treaty Organization, Customs Union, Common Economic Area, Central Asian Union, Eurasian Economic Community, Eurasian Economic Union and GUAM in the space of CIS.

At present, global geopolitical processes occurred, ethnic, territorial and religious conflicts, global economic and financial crises, disintegration processes showed themselves in addition to integration, attempts to reconstruct the world order and serious opposition to the unipolar world model, sub-regional blocks are in the focus of attention again. From this point of view, CIS and emergence of smaller-scale

blocks in its composition and investigation of development perspectives, actuality of results to be achieved is taken into account and has important practical significance.

Dissertation work consists of introduction, 4 chapters and conclusion.

Məmmədova Nərgiz Məhəmməd qızının “MDB daxilində yeni blokların formalaşması və inkişaf perspektivləri” mövzusunda dissertasiya işinin

R E F E R A T I

Mövzunun aktuallığı. SSRİ-nin qaçınılmaz parçalanma prosesi post-sovet coğrafiyasında keçmiş ittifaq respublikaları arasında mövcud olmuş siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni-humanitar əlaqələri qoruyub saxlamaq və davam etdirmək zəruriyyəti kimi ciddi bir problem yaratdı. Digər tərəfdən, Soyuq Müharibənin başa çatması XX əsrin sonunda regional və subregional miqyaslı bir çox təşkilatın meydana çıxması ilə müşayət olunurdu. Bu şərtlərdə, SSRİ-ni ləğv edən Rusiya, Ukrayna və Belarus Respublikalarının dövlət başçıları 1991-ci il dekabr ayının 8-də Belovejskdə imzaladıqları üçtərəfli Sazişə əsasən yeni bir dövlətlərarası Birlik – Müstəqil Dövlətlər Birliyini (MDB) təsis etdilər. “Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılmasına dair Saziş”in üzərində durduğu ən mühüm məsələ “SSRİ-nin beynəlxalq hüququn subyektivi və geopolitik reallıq olaraq varlığının sona çatdığı” idi. Beləliklə, dünyada gedən global geosiyasi proseslər və keçmiş mütəffiqlərin aralarındakı qarşılıqlı əlaqələri davam etdirmək ehtiyacı post-sovet məkanında Müstəqil Dövlətlər Birliyi kimi bir təşkilatın yaradılmasını zəruriyyətə çevirmişdi.

Birliyin təsis prosesinin çox kompleks və mübahisəli xarakterinə baxmayaraq, o, qısa müddətdə müasir dünyanın siyasi və iqtisadi reallıqlarından birinə çevrildi. Bu məzmununda sonrakı illərdə bəzi əhəmiyyətli hüquqi təməllər atıldı, təşkilat daxilində iqtisadiyyat, müdafiə və xarici siyasət sahələrində çoxtərəfli əməkdaşlıq orqanları yaradıldı. MDB hazırda keçmiş SSRİ-dən 11 Respublikanı (Azərbaycan, Ermənistan, Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Rusiya Federasiyası, Tacikistan, Türkmənistan, Ukrayna, Özbəkistan) əhatə edir və Birliyin tərkibinə onların 4-ü (Estoniya, Latviya, Litva, Gürcüstan) daxil deyildir.

Bununla yanaşı, Avrasiyanın Cənubi Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Şərqi Avropa kimi çox mürəkkəb siyasi iqlimi ilə seçilən regionları vahid inteqrasiya konsepsiyası

altında birləşdirərək Avropa İttifaqı miqyasında bir bloka çevrilmək MDB-yə müyəssər olmadı. Yarandığı gündən etibarən MDB-də Rusiyanın əsas və aparıcı rolu, təşkilata üzv olan digər dövlətlərin Birlik daxilində hüquqlarının qeyri-bərabər olduğunu göstərirdi. Belə bir şəraitdə Azərbaycan, Ukrayna, Türkmənistan və Gürcüstan MDB-nin fəvqəlmilli status əldə etməsinə və milli dövlətlərin daxili işlərinə qarışmasına qarşı ciddi müqavimət göstərdilər. Birlik daxilində qeyri-bərabər şərait və yeni qazandıqları suverenliklərinə qarşı çox həssas olan bu dövlətlərin müqaviməti onunla nəticələndi ki, MDB daxilində ciddi və genişmiqyaslı siyasi-iqtisadi inteqrasiya prosesləri başlamadı və Birlik daha çox ciddi qərarvermə mexanizmdən məhrum olan və ildə bir neçə dəfə toplanan dövlət və hökumət başçıları klubu kimi qaldı.

Bütün bu amillərin təsiri ilə, MDB-yə daxil olan post-sovet ölkələri daha yaxşı və bərabər şərtlərdə əməkdaşlıq edə biləcəkləri subregional bloklara yönəldilər. Birlik daxilində daxili və xarici hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni-humanitar maraqları üst-üstə düşən ölkələr MDB məkanında Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı, Gömrük Birliyi, Vahid İqtisadi Sahə, Mərkəzi Asiya Birliyi, Avrasiya İqtisadi İcması, Avrasiya İqtisadi Birliyi, GUAM kimi yeni-yeni təşkilatlarda qruplaşdılar, o cümlədən Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı kimi regionlararası təşkilatlarda da iştirak etməyə başladılar. MDB daxilində həyata keçirilən inteqrasiya məsələlərində üzv dövlətlər arasında mövcud olan maraq və mənafe fərqləri subregional miqyaslı bu bloklarda da özünü göstərdi. Belə ki, GUAM istisna olmaqla, yuxarıda qeyd edilən blokların hər birində ya başlanğıcda, ya da müəyyən müddət sonra Rusiya əsas söz sahibinə çevrildi.

MDB daxilində lap əvvəldən müstəqil xarici siyasət kursu yürütməkdə israrlı olan və Birliyin inteqrasiya məqsədlərində ciddi şəkildə şübhə ilə yanaşan Azərbaycan, Ukrayna, Gürcüstan, Türkmənistan son illərdə əsasən ikitərəfli siyasi-iqtisadi əməkdaşlıq əlaqələrinə üstünlük verirlər. Müəyyən müddət Özbəkistanın da qoşulduğu bu ölkələr qrupu Türkmənistan istisna olmaqla, 2000-ci illərin əvvəlində MDB məkanında qeyri-ənənəvi siyasi və təhlükəsizlik konsepsiyası formalaşdırmağa

başladılar və GUAM adlı yeni bir subregional blok təşkil etdilər. Moldovanın da fəal iştirak etdiyi GUAM ölkələrini birləşdirən və eyni zamanda digər MDB üzvlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət məhz Avrasiya deyil, Avropa inteqrasiyasına üz tutmalarıdır. Bu baxımdan, 2008-ci il Gürcüstan Müharibəsini və son Ukrayna hadisələrini də nəzərə alsaq, GUAM bəzi qərbli analitiklər tərəfindən Rusiyanın post-sovet regionundakı siyasi-iqtisadi nüfuzuna alternativ blok kimi qiymətləndirilir.

Hal-hazırda cəryan edən qlobal geosiyasi proseslər, etnik-ərazi-dini münaqişələr, qlobal miqyaslı iqtisadi və maliyyə böhranları, inteqrasiya ilə yanaşı özünü göstərən dezinteqrasiya prosesləri, dünya nizamının yenidən qurulması və təkqütblü dünya modelinə qarşı ciddi müqavimətlər, subregional blokları bir daha diqqət mərkəzinə gətirməkdədir. Bu baxımdan, MDB və tərkibindəki daha kiçik miqyaslı blokların meydana çıxması və inkişaf perspektivlərinin tədqiq edilməsi, əldə ediləcək nəticələrin aktuallığı da nəzərə alınaraq, mühüm praktik əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın məqsədi. Dissertasiya işində tədqiqatın əsas məqsədi MDB daxilində meydana gələn yeni blokların inkişaf potensialı və perspektivlərinin müəyyən edilməsidir. Həmçinin, tədqiqatın digər məqsədlərinə aşağıdakı məsələlər daxildir: tədqiq edilən MDB bloklarının təsis prosesi və keçdiyi inkişaf mərhələlərini analiz edilməsi; həmin bloklara üzv dövlətlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlər və problemləri aşkarlanması; blokların hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsi; inteqrasiya proseslərinə mane törədən və ya pozitiv təsir edən daxili və xarici faktorların müəyyən edilməsi; o cümlədən, həmin blokların müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində rolu və gələcək inkişaf dinamikasının analizi.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. MDB daxilində yeni blokların formalaşması və inkişaf perspektivlərinin araşdırılmasına aid olan bu elmi-tədqiqat işi mühüm elmi - praktik əhəmiyyətə malikdir. Çünki Azərbaycan siyasi elmində MDB daxilində fəaliyyət göstərən subregional blokların inkişaf perspektivləri ilə bağlı elmi araşdırmalar ya çox azdır ya da hələ öyrənilmə səviyyəsindədir. Bu baxımdan, keçmiş ittifaq respublikaları arasında bərabərhüquqlu qarşılıqlı münasibətlərinin qurulmasındamövcud imkan, perspektiv və problemləri nəzərə alaraq, MDB

daxilində meydana gələn blokların inkişaf perspektivlərinin araşdırılması və obyektiv qiymətləndirilməsi mühüm praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. MDB daxilində subregional blokların formalaşma və inkişafının başlıca istiqamətləri və siyasi-iqtisadi inteqrasiya proseslərində qarşılıqlı əməkdaşlıq məsələlərinin öyrənilməsi tədqiqatın obyektini təşkil edir. Tədqiqat eyni zamanda MDB daxilində subregional inteqrasiyanın problemləri və həll yollarının analizinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

MDB daxilində subregional inteqrasiya bloklarının təsisinin əsas istiqamətləri və bu blokların siyasi, hərbi və iqtisadi inkişaf amillərinin araşdırılması elmi-tədqiqat işinin predmetini təşkil edir. Həmçinin, tədqiq edilən bloklarda üzv dövlətlərin qarşılıqlı münasibətləri, konfliktləri və problemləri, o cümlədən bütün bu faktorların onların gələcək fəaliyyət istiqamətlərinə təsiri tədqiqat işinin daxilində öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işinin strukturu aparılan tədqiqatın məqsədinə müvafiq olaraq formalaşdırılmışdır. Mövzunun quruluşu girişdən, dörd fəsildən, nəticədən, habelə araşdırma zamanı istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin yazılmasında mövzu ilə əlaqədar mövcud olan milli və xarici elmi kitablar, yerli və xarici müəlliflərin elmi məqalələri, o cümlədən konfrans materialları və internet resursları istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslə "Müstəqil Dövlətlər Birliyinin təsisinin hüquqi-institutsional çərçivəsi" adlanır. Bu fəsil Sovet İttifaqının dağılması, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin təsis edilməsinin hüquqi-müqavilə bazası və onun dəyərləndirilməsi ilə başlayır. Birinci fəsildə həmçinin, Almatı prosesi və MDB Nizamnaməsinin imzalanması prosesi analiz edilmiş, habelə Birliyin təşkilati strukturuna toxunulmuşdur.

Dissertasiya işinin ikinci fəslə "Müstəqil Dövlətlər Birliyi daxilində iqtisadi inteqrasiya bloklarının formalaşması və inkişaf perspektivləri" adlanır. Bu fəsil MDB daxilində regional iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirmək ehtiyacının tədqiqi ilə başlayır və 1990-cı illərin əvvəllərindən bu günədək region daxilində mövcud olmuş iqtisadi inteqrasiya hərəkətlərini, o cümlədən Avrasiya İqtisadi Birliyinə gedən yolda

Gömrük Birliyi, Vahid İqtisadi Sahə və Avrasiya İqtisadi İcmasını dəyərləndirir. Fəslin əsas yer verdiyi mövzu, əlbəttə ki, Avrasiya İqtisadi Birliyidir. AİB-nin təsisi, təşkilati strukturu, məqsəd və vəzifələri, potensialı və ticari-iqtisadi göstəriciləri, problemləri və inkişaf perspektivləri, habelə genişlənmə imkanları dissertasiya işinin ikinci fəslində toxunulan əsas məsələlərdir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslində "MDB daxilində hərbi-təhlükəsizlik bloku: Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı" adlanır. Bu fəsildə toxunulan əsas məsələlər KTMT-nin təsis edilməsi, məqsəd və prinsipləri, fəaliyyət dairəsi, etnik-ərazi münaqişələrinə, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ konfliktinə münasibəti, təşkilat çərçivəsində Rusiya və digər region ölkələrinin hərbi-siyasi maraqları, Rusiyanın xarici siyasət strategiyası və qlobal təhlükəsizlik məsələləri, hərbi blokun gələcək inkişaf perspektivlərini əhatə edir.

Dissertasiya işinin dördüncü fəslində "MDB daxilində yeni əməkdaşlıq bloku: GUAM" adlanır. Bu fəsildə GUAM-ın təsis olunması, strukturu, məqsəd və vəzifələri, üzv dövlətlərin daxilindəki münaqişələr, təşkilatın beynəlxalq əlaqələri, GUAM-ın gələcəyində Avropa İttifaqı və Rusiya amili kimi mühüm məsələlər araşdırılıb.

Dissertasiya işi nəticə ilə tamamlanır. Nəticə hissəsində MDB daxilində başlıca subregional bloklar kimi Avropa İqtisadi Birliyinin, Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı və GUAM-ın inkişaf perspektivlərinin araşdırılmasından əldə olunmuş başlıca nəticələr yekunlaşdırılmışdır.

Dissertasiya işinin tədqiqindən əldə edilən nəticələri qısa şəkildə aşağıdakı kimi yekunlaşdırıla bilər:

- Bütün ziddiyyətlərinə və mövcud gerilədic faktorlara baxmayaraq, MDB coğrafiyasındakı subregionlarda siyasi və iqtisadi inteqrasiya prosesləri son illərdə xeyli sürətlənmişdir. Xüsusilə, bu məzmununda Avrasiya İqtisadi Birliyi tərkibində gömrük birliyi və vahid iqtisadi sahə siyasətləri xeyli diqqət çəkir. AİB-in mövcud iqtisadi-təsərrüfat və resurs potensialı, habelə siyasi

imkanları gələcəkdə onun üç bloklu dünya iqtisadiyyatı sisteminin dördüncü blokuna çevrilə biləcəyinin siqnallarını verir.

- Kollektiv Təhlükəsizlik Müqavilə Təşkilatı hər nə qədər Rusiyanın ənənəvi təhlükəsizlik konsepsiyasının davamı olsa da, gələcəkdə yarada biləcəyi problemlərlə yanaşı, əhatə etdiyi kritik regionda narkotik qaçaqmalçılığı, mütəşəkkil cinayətkarlıq və digər növ təhlükəli cinayətlərə qarşı mübarizə istiqamətində əlverişli əməkdaşlıq platforması ola bilər. Bu isə ilk növbədə KTMT-nin Rusiyanın siyasi ambisiyalarına vasitəçilikdən xilas olması ilə mümkün olan işdir.
- GUAM ölkələrinin istiqamət aldığı Avropanın siyasi-iqtisadi və təhlükəsizlik məkanına inteqrasiya məqsədləri, onu MDB daxilində Rusiyanın başlıca rol oynadığı ənənəvi bloklardan fərqləndirir. Bununla yanaşı, ehtə ortaq tarixi irs və Rusiya amili GUAM-ın MDB coğrafiyasında mövcud-ənənəvi təşkilatlara alternativ yaratmaq məqsədlərinə çatmağı qarşısındakı əngəllərdən ən başlıcasıdır. Son illərdə xeyli zəifləyən GUAM-daxili əməkdaşlıq əlaqələrinin artırılması və mövcud tələblərə cavab verə bilən yeni iqtisadi və təhlükəsizlik konsepsiyalarının formalaşdırılması halında, təşkilatın inkişaf prespektivi və beynəlxalq prestiji xeyli yüksələ bilər.

